

bilimname XXXVII, 2019/1, 243-287
Geliş Tarihi: 14.09.2018, Kabul Tarihi: 28.03.2019, Yayın Tarihi: 30.04.2019
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.459959>

HAC İBADETİNİN BİREYSEL DİNÎ YAŞAYIŞ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: BİR TİPLEME DENEMESİ*

© Ahmet Rifat GEÇİOĞLU^a

Öz

Bu çalışmada hac ibadetinin, bireyin dinî yaşayışı üzerinde ne gibi etkileri olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Adana ilinde 27'si kadın, 23'ü erkek toplam 50 hacı ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakat soruları hac ibadeti öncesinde, esnasında ve sonrasında yaşanan tecrübelerin bireysel dinî yaşayış üzerindeki etkilerini belirlemeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Yapılan mülakatlar neticesinde, hac öncesi, katılımcıları hac ibadetine yönelten temel motivasyon olarak “Allah’ın emrini yerine getirmek” ve “kutsal toprakları görmek” cevapları ön plana çıkmıştır. Hac ibadeti için yapılan hazırlıklara bakıldığında ise katılımcıların ekseriyeti “insanlarla helalleşme” ve “hac ile ilgili kitaplar okuma” konularına vurgu yapmıştır. Hac tecrübesine yönelik bulgulara bakıldığında, haccın bireye ölümü ve ölüm ötesini hatırlattığı, günahlardan arınma bağlamında tövbeye yönelten bir ibadet olarak düşünüldüğü tespit edilmiştir. Hacılar en çok tavaf ve Arafat Vakfesi’nden etkilendiklerini belirtmişlerdir. Hac esnasında hacıların birtakım dinî tecrübeler (Allah’a yaklaşma, ölüm ve ölüm sonrası hayatı düşünme, tövbe etme, günahların bağışlandığını hissetme, dünya hayatı ve maddiyattan sıyrılma vb.) yaşadıkları anlaşılmıştır. Dolayısıyla hac ibadeti, bizatihi kendi bünyesinde bulundurduğu birtakım özellikler (kutsal zaman, kutsal mekân, semboller, ritüeller, kalabalıklar, yalnızca ibadet için ayrılmış zaman vb.) sebebiyle, bireyi dinî tecrübeye yönlendirmekte ya da bireyin dinî tecrübe yaşamasını kolaylaştırmaktadır. Hac sonrası bulgulara göre ise bireylerin hacdan sonraki dinî yaşayışında birtakım değişiklikler olduğu, “içten içe” bir dinî değişim yaşadıkları ve hac dönüşü çevrelerindeki insanların kendilerinden beklentilerinin dinî yaşayışa daha çok dikkat etme yönünde değiştiği görülmüştür. Mülakatlarda verilen cevaplardan hareketle *tevbekâr*, *ölümü ve ölüm ötesini düşünen*, *kuralcı*, *münzevi*, *empatik*, *çekingen*, *dindaş (ümmetçi)*,

* Bu makale “Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü” (2010) isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^a Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetrifat@hotmail.com

yakınlaşan ve teslimiyetçi olmak üzere 9 kategoriden oluşan bir hacılık tiplemesi geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din Psikolojisi, hac, dinî tecrübe, dinî değişim, tövbe

THE EFFECTS OF ISLAMIC PILGRIMAGE ON INDIVIDUAL RELIGIOUS LIFE: A TYPING ATTEMPT

Worships in the life of a religious individual has important functions. Worships provide that the relationship between individual and his/her religion remains constant, and helps the individual to organize and maintain his/her life according to religious orders and prohibitions. It can be argued that the Islamic pilgrimage (hajj) affects the individual in a stronger way in terms of religion because of some of the features that contains in itself and makes it different from other worships. It can be evaluated from this point of view that hajj is performed once in a lifetime, combines financial and physical necessities, and is experienced less frequently but in a more intense spiritual atmosphere compared to other worships.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Dindarın yaşamında ibadetler, önemli fonksiyonlara sahiptir. İbadetler, bireyin dinle ilişkisinin sürekli kalmasını sağlamakta, yaşantısını dinî emir ve yasaklara göre düzenlemesine ve sürdürmesine yardımcı olmaktadır. Hac ibadetinin, bünyesinde taşıdığı ve diğer ibadetlerden farklılaşmasını sağlayan bazı özellikleri sebebiyle bireyi dinî açıdan daha güçlü bir şekilde etkilediği öne sürülebilir. Mâlî ve bedenî gereklilikleri bir arada bulundurması, ömürde bir defa yapılıyor olması ve diğer ibadetlere nispetle daha az sıklıkta ama daha yoğun bir manevî atmosferde tecrübe edilmesi bu açıdan değerlendirilebilir.

Dinlere bakıldığında, hac ibadetinin yaygın bir pratik olduğu görülmektedir. Bununla birlikte hacda gerçekleştirilen uygulamalar dinlere göre farklılaşmaktadır (Dransart, 2004, s. 327-331). Uygulamada her ne kadar farklılık olsa da bütün dinlerdeki hac ibadetinin temelinde kutsal zaman ve kutsal mekân unsurlarının, kutsala daha yakın hissetme isteğinin yer aldığı söylenebilir (Erbaş, 2002, s. 100-101). Ayrıca bu ibadette birtakım isteklerin dile getirildiği, geçmişte yapılmış ve pişmanlık duyulan davranışlardan ötürü affedilme ve bağışlanma duygusunun arandığı, fiziksel ve ruhsal bir iyileşmenin beklendiği (Gesler, 1996, s. 95-96; Tewari vd.,

2012) ifade edilebilir.

İslâm haccı birtakım yasak ve ibadetlerden oluşmaktadır. Diğer ibadetlere nispetle daha karmaşık ve çok yönlü olarak değerlendirilebilecek olan hac ibadetinin yapıldığı koşullar, bünyesinde yer alan ritüeller ve yasaklar göz önüne alındığında daha zor olduğu ve daha fazla sabır gerektirdiği söylenebilir. Hacda her bir ritüelin sembolik bir anlamının olduğu (Hökekleli, 2005, s. 239-240) ve bu sembollerin büyük çoğunluğunun Hz. İbrahim ve ailesinin yaşadığı bazı tecrübelerle ilişkilendirildiği görülmektedir (Bianchi, 2004, s. 8-9). Sembolik anlamları bulunan bu ritüellerin bireyi etkileyen ve onun manevî yoğunluğunu artıran bir özelliğe sahip olduğu öne sürülebilir. Yapılan her ibadetin, bireysel bazı eğilimlerin geride bırakılmasını, diğer bazılarının ise güçlenmesini sağlayarak bireyi dindarlaştırdığı, onun dinî yaşayışını güçlendirdiği düşünülebilir.

A. Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayışa Yansımaları

Günümüz dünyasında, bireyin inancı ve dinî yaşantısı için yeterli zamanı ayırmada sıkıntı çektiği görülmektedir. Hac ibadetinin bireye bu imkânı sunduğu söylenebilir. Modern insan, kimi zaman modernitenin getirmiş olduğu hızlı hayattan uzaklaşıp kendine vakit ayırmak ve kendiyi baş başa kalmak istemektedir. Bu nedenle hac, günlük yaşamında yalnız kalarak iç hesaplaşma yapacak, fikrî altyapısı oluşmamış veya buna vakti olmamış insan için bulunmaz bir fırsat olabilmektedir. Ayrıca normal zamanlarda helal kabul edilen bazı davranışların hac süresince yasaklanmasının, haccı adayının kendi kalıplaşmış yaşam tarzının dışına çıkmasına olanak sağladığı ifade edilebilir. Hac boyunca kişi, daha önce yapmış olduğu olumsuz hal ve hareketleri denetime tabi tutmakta, bundan sonraki hayatında, tespit ettiği yanlışlarını düzeltme ve bir daha yapmama gayretine girebilmektedir.

Hac ibadetinin, öncesi, esnası ve sonrasıyla bireyin dinî yaşamını etkilemesi beklenir (Koç, 2013a; 2013b). Bireyin hacca gitme kararı aldığı andan itibaren bazı tutum ve davranışlarında değişim yaşayabileceği düşünülebilir. İnsanlarla olan ilişkisini düzeltme, onlardan helallik isteme, dinî ve ahlâkî açıdan uygun olmayan davranışları terk etme gibi durumlar bu bağlamda değerlendirilebilir. Hac öncesi bu değişimin birçok sebebi olabilir. Mesela bireyin haccı adayı olmasından sonra toplumun ondan bazı beklentiler içine girmesi bu değişimi sağlamış olabilir. Hacca kul hakkıyla gitmenin doğru olmadığı düşüncesi gibi bazı ön kabuller de bireyi bu şekilde davranmaya itebilir. Sebep her ne olursa olsun, bireyin hac öncesi bir değişim yaşayacağı ve bu değişimin bir nevi hac için psikolojik bir hazırlık

olarak değerlendirilebileceği düşünülebilir. Hac ibadetini gerçekleştirecek olmanın verdiği sorumluluk ve duygu yoğunluğunun, beraberinde bu tarz hassasiyetleri getirmesi muhtemeldir. Bireydeki bu değişimin hac esnasında da süreceği iddia edilebilir. Hac boyunca günaha girmeme, sabretme, diğer insanlara kötü davranmama, harem bölgesindeki hiçbir canlıya zarar vermeme gibi uygulamaların bu değişimin devam ettirilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca helal kabul edilen cinselliğin hac boyunca yasaklanması, dikkatin hac ibadetine yoğunlaşmasını ve Allah'ın yasakladığı davranışlara yanaşmama konusundaki hassasiyeti artırdığı düşünülebilir. Hac öncesi başlayan ve hac boyunca devam eden bireyin tutum ve davranışlarındaki bu değişimlerin, hacdan sonraki yaşantısında da süreceği umulabilir. Birey bu süreçte yakaladığı manevî huzuru sürdürmek adına dinî yaşayışına daha çok dikkat etme eğilimi içine girebilir. Kazanmış olduğu hacılık vasfının beraberinde getirdiği toplumsal rollere uyma hususunda hassasiyet gösterebilir.

Hacda öne çıkan dinî yaşayışlardan birisi tövbedir (Geçioğlu, 2016, s. 233-234). Hac ibadetini eksiksiz yerine getiren kişilerin geçmiş günahlarının affedileceği (Buhârî, Tecrid 6/60; Müslim, Hac 438) inancı, bireyi hac boyunca tövbeye götürebilmektedir. Ayrıca hacda yapılan vakfe ve şeytan taşlama gibi ibadetlerin sembolik olarak tövbeyi çağrıştırdığı ve bireyi bağışlanma dilemeye güdülediği düşünülebilir. Ölüm ve ölüm sonrası hayat üzerine düşünmek, tefekkür etmek bireyin hac boyunca yaşadığı tecrübelerden bir diğeridir. Özellikle hac bünyesinde yer alan bazı ibadetler bu düşünceyi tetiklemektedir. İhramın kefeni ve öldükten sonra dirilmeyi, vakfenin ise dirilişten sonra insanların toplanacağı yer olan mahşer alanını hatırlatması bu açıdan değerlendirilebilir. Ayrıca hacda ve hac sonrasında bireyin birtakım ahlâkî değerlerinin güçleneceği öne sürülebilir. Hac boyunca karşılaşılan sıkıntılara sabretme, diğer hacılara karşı hoşgörülük ve yardımsever bir tavır sergileme, sırf Allah yasakladığı için bazı durumlardan kaçınma vb. tutumların hac sonrası yaşantıya tesir edeceği düşünülebilir.

B. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, bireysel dinî yaşayış açısından hac ibadetinin değerlendirilmesidir. Hac konusu antropoloji, ilahiyat, tarih, sosyoloji, psikoloji ve turizm gibi alanlarda çalışılmaktadır. İlahiyat alanında bu konu üzerine yapılan akademik çalışmalara bakıldığında dikkati çeken husus, çalışmaların çoğunlukla hac ibadetinin şekli yönünü ele almış olmalarıdır. Ancak haccın şekli bir yönü bulunmakla beraber, ibadeti tecrübe eden birey için şeklin çok ötesinde bir anlamı ve özü olduğu da bir gerçektir. Bununla

birlikte ülkemizde konuyu bu bakış açısıyla inceleyen çalışma sayısı sınırlıdır (Certel, 1994; 2003; Bayyigit, 1998; Şen, 2003; Şahin, 2006; Geçioğlu, 2010; 2016; 2017; Yalçinkaya, 2011; Koç, 2013a; 2013b; Karaca, 2015; Keleş, 2015; Yılmaz, 2018). Yurtdışına bakıldığında, farklı dinlere ait örneklerle yapılan çalışmaların olduğu gözlenmektedir. Bu çalışmalarda hac mekânlarının sağaltım (therapeutic landscape) özelliği taşıdıkları ya da hacılarda bu yönde bir algının olduğu belirlenmiştir (Hufford, 1985, s. 206; Maheshwari & Singh, 2009, s. 289; Williams, 2010, s. 1634; Warfield, Baker & Foxx, 2014, s. 873; Pandya, 2015, s. 735; Pawlikowski vd., 2015, s. 1120; Perriam, 2015, s. 31). İyileşme fiziksel, ruhsal ya da manevî olarak gerçekleşebilmektedir (Gesler, 1996, s. 95-96; Tewari vd., 2012). Notermans (2007, s. 231), haccın, yakınlarından birini kaybeden kişilerde acıyı hafiflettiğini, yas süreciyle başa çıkma konusunda da etkin bir rol oynadığını belirtmektedir. Tewari ve arkadaşlarının (2012) Hindu hacılarıyla gerçekleştirdiği boylamsal araştırmada, büyük kitleleri bir araya getiren hac gibi kolektif ritüellerin psikolojik açıdan bireyin iyi oluş düzeyini artırdığı gözlenmiştir. Clingingsmith, Khwaja ve Kremer'in (2009) çalışmasında haccın, namaz ve oruç gibi evrensel İslâmî pratiklerin yerine getirilmesini artırdığı, muska ve başlık parası gibi yerelleşmiş, kültür temelli uygulamaları ve inançları azalttığı, çeşitli etnik gruplar ve dinî mezhepler arasındaki uyumu ve eşitliği artırdığı, kadının okuması ve çalışmasının kabul görmesi gibi kadınlara karşı daha olumlu tutumlara zemin hazırladığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda hac, İslâm'ın evrensel inançlarını güçlendirmek, diğer taraftan yerel dinî geleneklere bağlılığı azaltmak suretiyle İslâm dünyasının bütünleşmesine yardımcı olmaktadır. Çalışmaya göre İslâm dünyasında birliğin artması, Müslüman olmayanlara yönelik bir antipatiyi doğurmamaktadır. Aksine hacıların barışa, hoşgörüye, farklı dinlerle eşit ve uyumlu olmaya dair inançları artmaktadır. Bu durum hacıların hacdan dönüşte değişen sosyal rollerinden ziyade dünyanın dört bir yanından gelen hacıların bir arada olmanın ve onlarla etkileşime geçmenin bir sonucu olarak görülmektedir. Bakhtiari ve arkadaşlarının (2017) 84 erkek ve 266 kadın üniversite öğrencisi üzerinde yaptıkları çalışmada katılımcıların hac öncesi ve sonrası ruh sağlığı puanları karşılaştırılmıştır. Buna göre hac sonrası öğrencilerin ruh sağlığı ve hayattaki anlam puanlarında önemli bir artış olduğu gözlenmiştir. Hac ibadeti kaygı, depresyon ve stresi azaltmakta, ayrıca sosyal işlevsellik ve hayattaki anlamı arttırmaktadır.

Çalışmamız, hac ibadeti öncesinde, esnasında ve sonrasında yaşanan tecrübelerin bireysel dinî yaşayıştaki yansımalarını ortaya koymak amacını taşımaktadır.

C. Yöntem

1. Evren ve Örneklem

Mülakatın yapılacağı örneklem basit rastlantısal yöntemle seçilmiştir. Bu bağlamda, 2008-2009 yılları arasında, Adana ilinde ikamet eden 27'si (%54) kadın, 23'ü (%46) erkek toplam 50 hacıyla mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Mülakatın yapıldığı dönemde 15-25 yaş aralığında 1 (%2), 26-40 yaş aralığında 2(%4), 41-55 yaş aralığında 33 (%66), 56 ve üzeri yaşlarda 14 (%28) hacı bulunmaktadır. Hacıların hacca gittikleri dönemdeki yaşlarının dağılımına bakıldığında ise 15-25 yaş aralığında 1 (%2), 26-40 aralığında 15 (%30), 41-55 aralığında 27 (%54), 56 ve üzerinde 7 (%14) kişi bulunmaktadır.

Katılımcılardan 45'i (%90) evli, 4'ü (%8) dul ve 1'i (%2) de bekârdır. Evli katılımcıların 18'i karı-kocadır.

Araştırmamıza katılan hacıların 22'si (%44) üniversite, 11'i (%22) lise, 10'u (%20) ilkokul, 4'ü (%8) ortaokul mezunudur. Hacılardan 1'i (%2) okuma-yazma bilmekle beraber 2'si (%4) bilmemektedir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	Kategori	n	%
Cinsiyet	Kadın	27	54
	Erkek	23	46
Yaş	15-25	1	2
	26-40	2	4
	41-55	33	66
	56 ve üzeri	14	28
Hacca Gidilen Yaş	15-25	1	2
	26-40	15	30
	41-55	27	54
	56 ve üzeri	7	14
Medenî Durum	Evli	45	90
	Bekâr	1	2
	Dul	4	8
Eğitim Durumu	Üniversite	22	44

	Lise	11	22
	Ortaokul	4	8
	İlkokul	10	20
	Okuma-yazma bilen	1	2
	Okuma-yazma bilmeyen	2	4
Hacca Gidiş Tarihleri	2006-2009	11	22
	2001-2005	20	40
	1996-2000	9	18
	1995 ve öncesi	10	20
Meslek	Emekli	21	42
	Ev hanımı	18	36
	Memur	7	14
	Serbest meslek	4	8
Hacca Beraber Gidilenler	Eşiyle	36	72
	Tek başına	9	18
	Arkadaş	2	4
	Diğer	3	6

Mülakatımıza katılan hacıların 11'i (%22) 2006-2009, 20'si (%40) 2001-2005, 9'u (%18) 1996-2000 ve 10'u (%20) da 1995 ve öncesinde hacca gitmişlerdir.

Hacıların 21'i (%42) emekli, 18'i (%36) ev hanımı, 7'si (%14) memur, 4'ü (%8) ise serbest meslek sahibidir. Emekli olanlardan 5'i öğretmen, 5'i imam, 4'ü işçi, 2'si Kur'an Kursu öğreticisi, 1'i polis, 1'i müftü olarak mesleklerini icra etmişlerdir. Hacıların büyük çoğunluğu emeklilerden ve ev hanımlarından (%78) oluşmaktadır. Bu da insanların hacca gitmek için kendilerini serbest hissetmeleri, herhangi bir uğraşlarının olmaması gibi durumları göz önünde bulundurdıklarını göstermektedir.

Hacca eşiyle beraber gidenler 36 (%72), tek başına gidenler 9 (%18), arkadaşıyla gidenler 2 (%4), kardeşiyle, çocuklarıyla veya annesiyle gidenler de 1'er (%6) kişidir. Bununla beraber eşiyle gidenlerden bazıları, beraberinde başkalarını (anne, baba, çocuk, kaynana vb.) da götürdüklerini ifade etmişlerdir.

2. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada nitel araştırma deseni, veri toplama aracı olarak ise mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırma için öncelikle literatür taraması yapılmış, hac ibadetinin temel kavramları, kapsamı ve boyutları hakkında bilgi edinilmiş, buradan hareketle araştırmada cevap aranacak sorular belirlenmiş, bu amaçla görüşmede kullanılacak soru listesi hazırlanarak mülakat standart hale getirilmiştir. Çalışma için önceden hazırlanan sorular, bütün deneklere uygulanmış; ancak görüşmelerde sadece bu sorulara bağlı kalınmamış, yeri geldiğinde deneklerin konuyla ilgili görüşlerini daha net tespit edebilmek amacıyla farklı, spontane sorulara da yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmada yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinin kullanıldığı söylenebilir. Mülakatlar duruma göre katılımcıların evinde ya da işyerinde yapılmıştır. İzin veren katılımcıların mülakat sürecinde görüntü ve ses kaydı alınıp sonrasında bu kayıtların transkripsiyonu yapılırken, izin alınamayanlarda ortaya çıkan ifadeler mülakat formuna işlenmiştir.

3. Veri Analizi

Çalışmada betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Mülakatlardan elde edilen verilerden hareketle, birbirine yakın ya da benzer olan cevaplar gruplandırılmış, frekans ve yüzdeler halinde tablolaştırılarak nicel bir şekilde ifade edilmeleri sağlanmıştır.

D. BULGULAR

1. Hac Öncesine Dair Bulgular

a. Bireyi Hac İbadetine Yönelten Temel Güdüler

Hacılara, kendilerini hac kararı almaya yönelten temel motivasyon sorulmuştur. Verilen cevaplar öncelikle sınıflandırılmış, ardından Tablo 2'de frekans ve yüzdeleriyle birlikte ifade edilmiştir.

Tablo 2: Bireyi Hac İbadetine Yönelten Temel Güdüler

Güdüler	n	%
Allah'ın emrini yerine getirmek	28	56
Kutsal toprakları görmek	8	16
Eskiden beri hacca gitmeyi çok arzu etmek	4	8
Kendisinin yahut eşinin emekli olması	3	6
İbadet, kulluk ve Allah'ın rızasını kazanma	3	6
Diğer	4	8

Hacca gidiş kararı almadaki en önemli etkenin “Allah’ın emrini yerine getirmek” (%56) olduğu tespit edilmiştir. Hac ibadetinin, dinin kesin emirlerinden biri olarak görülmesi, bu ibadetin yerine getirilmesindeki en önemli unsurdur. Gerekli özellikleri taşıyan insanlar, bir kere yapılması farz olan hac ibadetini yerine getirerek bu sorumluluktan kurtulmak istemektedir. Bunun dışında “kutsal toprakları görmek” isteyenler (%16) de çoğunluktadır. Birey hayatı boyunca görmediği; ama hayaliyle yaşadığı birçok mekânı görme arzusu duymaktadır. Namaz kılarken sürekli yöneldiği Kâbe’yi görme, peygamberin yaşadığı topraklara ayak basma, o bölgenin havasını teneffüs etme isteği bireyi hac ibadetine yöneltebilmektedir.

“Eskiden beri hacca gitmeyi çok arzu ediyorum” diyenlerin oranı %8’dir. Bilindiği üzere hac ibadeti için maddî-manevî bazı şartların oluşması gerekmektedir. Diğer ibadetlere göre daha külfetli ve meşakkatli olması sebebiyle hemen istendiği vakit hacca gitmek ve bu ibadeti ifa etmek mümkün olmamaktadır. Ayrıca hacca gidişlerde uygulanan kota nedeniyle kura çekilmesi, bu ibadete hazır olan hacıların beklemesine sebep olmaktadır. Bu nedenle, hacca gitmek istemiş; ancak bu şartları haiz olamamış kimselerin içinde bu durum bir uhde olarak kalmaktadır. Yaşanılan bu süreç, ele geçen ilk fırsatta bireyin hacca gidiş kararı almasında etkili olabilmektedir.

“Kendisinin yahut eşinin emekli olması”nın bu durumda etkili olduğunu belirtenlerin oranı %6’dır. Hac ibadeti, belli bir maddî yeterliliği ve zaman aralığını gerekli kılmaktadır. Hac ibadetinin maddî açıdan külfetli olması, insanları para biriktirmeye yahut emekli ikramiyelerini beklemeye yöneltmektedir. Bu nedenle, o zamana kadar, hac münasebetiyle herhangi bir birikimi olmayan insanlar için emekli ikramiyesi önemli bir fırsat olmaktadır. O halde, insanların hacca gitmek için emekli olmayı beklemelerinin bir sebebinin de ekonomik kaynaklı olduğu söylenebilir. Bunun dışında haccın bir dizi ibadeti bünyesinde barındırması ve bu ibadetlerin belli bir zaman aralığında yapılmasının gerekli olması, hacca gitmeyi düşünen kişilerin boş zaman problemlerinin olmaması zaruretini doğurmakta, bu zaman aralığı da genellikle iş ve diğer meşgalelerin azaldığı, boş zamanın arttığı emeklilik dönemi olmaktadır. Bu bağlamda yaş faktörünün de hac kararı almada etkili olduğu söylenebilir.

“Hacılığın korunması” için hacca ileri yaşlarda gidilmesi gerektiğini düşünenlerin sayısı az değildir. Hatta bu durum halk arasında “hacı tutmak” diye de nitelendirilmiştir. Genç yaşta hacca giden insanların önlerinde uzun bir hayat olduğu düşüncesiyle toplumun bir kesimi, gençlerin hacılık vasfını

korumada sıkıntı çekeceklerini düşünmekte, bu nedenle de erken yaşta hacca gitmelerini eleştirmektedirler. Nitekim mülakat yaptığımız genç hacılardan bazıları, erken yaşta hacca gitmeleri sebebiyle hacılık sıfatlarını korumakta zorlanacakları tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bununla beraber onlar, hac ibadetini meşakkatleriyle beraber bizzat tecrübe ettikleri için hacca genç yaşta gitmenin birey için daha faydalı olacağı kanaatinde olduklarıdır. Yaşın ilerlemesiyle beraber “ölüm kaygısı”nın artması, bireyin Allah’ın huzuruna borçlu çıkmak istememesi gibi durumların da hacca geç yaşta gitmede etkili olduğu söylenebilir.

Hacılardan %6’sı “ibadet, kulluk ve Allah’ın rızasını kazanma”nın, hacca gidişlerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bu kişiler, -ilk cevabı veren hacılardan farklı olarak- haccı, yapılması gereken bir zorunluluk olarak görmekten öte, ihlâs ve samimiyetle, gönülden isteyerek yapılması gereken bir ibadet olarak düşünmektedirler. Onlar için öncelikli olan, yükümlülüğünden kurtulmak değil, Allah’ın rızasını kazanmaktır. Dolayısıyla bu cevabı verenlerde bilişsel süreçlerden ziyade duygusal süreçlerin daha ön plana çıktığı düşünülebilir. Verilen bütün bu cevaplardan hareketle kişilerin hacca gitmek için belli bir motivasyona sahip oldukları görülmektedir.

Diğer cevaplar “evlenmeden önce eşinden mehir olarak istemek” (1 kişi, %2), “eşinin kafile başkanı olması sebebiyle gitmek” (1 kişi, %2), “görevli olarak gitmek” (1 kişi, %2) ve “annenin ısrarı” (1 kişi, %2) şeklindedir.

b. Hac İbadeti İçin Yapılan Hazırlıklar

Hac için yapılan hazırlıklar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: *Hac İçin Yapılan Hazırlıklar*

Hazırlıklar	n	%
Helalleşme	29	58
Hacla ilgili kitaplar okuma	13	26
İnsanlara karşı daha duyarlı ve mütevazı davranmaya çalışma	3	6
Diğer	5	10

Hac için hangi hazırlıkların yapıldığı sorusuna, manevî hazırlık olarak “insanlarla helalleşme” (%58) cevabı öne çıkmaktadır. Toplum nazarında, haccin makbul olabilme şartlarından biri olarak üzerinde kul hakkı ve borç bulunmaması gerektiği düşüncesi ön plandadır. Birey, hacda Rabbinin huzuruna çıkacağını bildiği için tertemiz ve günahsız bir şekilde bu işi yapmak ister. Hac boyunca yapacağı dua ve tövbelerle Rabbine karşı işlediği

günahların affedileceğini bilir. Ancak kul hakkı, bu af kapsamının dışında bırakılmıştır (Akseki, 1993, s. 331). Çünkü kul hakkı, sadece hakkına müdahale edilen kişiden helallik istenmesiyle affedilebilir (Erdoğan, 2005, s. 317). Bu inanç, bireyi hacdan önce yakınlarıyla, dostlarıyla ve ilişkisi olduğu diğer insanlarla helalleşme davranışına itmektedir.

Manevî hazırlık olarak, hacca gitmeden önce “hac ile ilgili kitaplar okuyan” hacıların oranı %26’dır. Neredeyse tamamı sembolik eylemlerden oluşan hac ibadetinin fikhî, tarihî, ahlâkî ve kültürel boyutlarının bilinmesi, hikmetlerinin anlaşılması, haccın ruhunun yakalanabilmesi açısından önemli görülmektedir. Ayrıca yapılacak ibadet konusunda gerekli bilgilere sahip olmanın, bireyin hac boyunca özgüven duygusunu artırdığı ve kaygı düzeyini azalttığı söylenebilir. Bu hazırlığı yapan bireylerin haccın felsefesini yakalamada ve bu bilinçlenmeyi hacdan sonraki hayatında devam ettirmede daha başarılı olacağı düşünülebilir.

“İnsanlara karşı daha duyarlı, titiz ve mütevazı davranmaya çalıştığı”nı belirtenlerin oranı %6’dır. Hacılar, özellikle hacdan döndükten sonra toplumun bazı beklentileriyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bundan dolayı, kutsal topraklara ulaşmadan önce insanlarla ilişkilerini düzeltmeye çalışabilmektedirler. Bu durum hem yapılacak hac ibadeti için hem de hac sonrası kazanılacak hacılık vasfına uygun davranma hususunda bir ön hazırlık olarak değerlendirilebilir. Hacı adayı, bu tutumuyla etrafındaki insanlara hacı olmak için hazır olduğunu, yaşamını müspet bir doğrultuda dönüştürmek adına ilk adımı attığını hissettirmek istiyor olabilir. Bu tutum, hac öncesi bireysel bir hazır bulunuşluğun göstergesi olarak da düşünülebilir.

Bunların dışında yaptığı ibadetleri kutsal topraklarda yapıyormuş hissiyle yerine getirdiğini (2 kişi, %4), sürekli orayı arzuladığını (1 kişi, %2), namaza başladığını (1 kişi, %2) ve hac ile ilgili etrafındaki konuşmaları dinlediğini (1 kişi, %2) söyleyenler de olmuştur. Bütün cevaplar birlikte değerlendirildiğinde bireyin hac öncesi motivasyonel olarak kendini hac ibadetine hazırlamak amacıyla birtakım girişimlerde bulunduğu görülmektedir.

2. Hac Sürecine Dair Bulgular

a. Bireysel Hac Algıları

Katılımcılara, haccın kendileri için ne anlam ifade ettiği sorulmuş, cevaplara Tablo 4’te yer verilmiştir.

Buna göre hacıların %54’ü hac konusundaki düşüncelerini, haccın dinî tanımını yaparak dile getirmişlerdir. Yapılan tanımlarda, haccın yerine

getirilmesi gereken kuralları ve dinî bir yükümlülük olduğu fikri öne çıkmıştır. Bu cevabı verenler için haccın, yerine getirilmesi gereken bir ibadet olarak görüldüğü söylenebilir.

Tablo 4: *Hacıların Hacca Dair Düşünceleri*

Düşünceler	n	%
Haccın dinî tanımını yapanlar	27	54
Tövbe etmek, günahlardan arınarak yeni bir hayata başlamak	7	14
Beden ve malla yapılan, zor ve zevkli bir ibadet	3	6
Mahşerin provası, ölmeden önce ölümün yaşanması	2	4
Yaşam için bir model	2	4
Dünya Müslümanlarının bir araya gelmesini sağlayan bir ibadet	2	4
Diğer	7	14

Hacılardan %14'ü haccı tövbe etmek, günahlardan arınarak yeni bir hayata başlamak olarak değerlendirmiştir. Halk arasında haccı layıkıyla yapan kişinin -kul hakkı müstesna- bütün günahlarının affolunacağına dair yaygın bir inanış vardır. Nitekim hacıların böyle düşünmesinde Hz. Peygamberin, Allah rızası için hacceden ve haccın özel günlerinde cinsel ilişkiden ve diğer yasaklardan sakınan kimsenin annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınmış olarak memleketine döneceği şeklindeki hadisin (Buhârî, Tecrid 6/60; Müslim, Hac 438) etkili olduğu öne sürülebilir. Bu hadisin, haccın her bakımdan büyük bir arınma ve tövbe olduğu algısını güçlendirdiği söylenebilir (Yapıcı, 1997, s. 203). Nitekim bir hacı, bu durumla ilgili olarak “insanoğluna verilen ikinci bir şans” değerlendirmesinde bulunmuştur.

Haccın beden ve malla yapılan, zor ve zevkli bir ibadet olduğunu ifade edenlerin oranı %6'dır. Burada haccın ekonomik ve fizikî şartlarının zorluğuna dikkat çekilmekle birlikte bu zorlukları yerine getirmenin bireye sağladığı doyuma da vurgu yapılmıştır.

Hac ibadetini mahşerin provası, ölmeden önce ölümün yaşanması olarak değerlendiren hacıların oranı %4'tür. Hac süresince yerine getirilen ibadetlerin birçoğunun insana temsili de olsa ölümü ve ölüm sonrası yaşamı hatırlatması sebebiyle hacıların bu cevabı verdiği düşünülebilir.

Hacıların %4'ü haccın, bireyin yaşamı için bir model olduğunu dile getirmişlerdir. Hac ibadeti süresince canlılara zarar vermeme, diğer hacıların iyi ilişkiler kurma ve sürekli ibadetle meşgul olma gibi durumlardan

hareketle bu ibadetin, birey açısından hac sonrası için de örnek teşkil edeceği düşüncesi, hacıların bu cevabı vermesinde etkili olmuş olabilir.

Hacı dünya Müslümanlarının bir araya gelmesini sağlayan bir ibadet olarak görenlerin oranı %4'tür. Hacılar renkler, diller ve milletler farklı olsa da aynı inancı ve idealleri paylaşmanın kendilerini mutlu ettiğini belirtmişlerdir. Ayrıca İslâm'daki eşitlik, kardeşlik ve kimsenin kimseye üstün olmaması düşüncesinin hacda vücut bulduğu düşünülmektedir. Bir hacı bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Dinimiz ırk, dil ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Müslümanları bir çatı altında topluyor. Hepimizin kardeş olduğunu hissettiriyor. Zaten Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan beri kardeş değil miyiz?"

Bunların dışında Allah'ın davetine icabet ve Allah'ın misafiri olmak (2 kişi, %4), İslâm'a uymanın ve İslâm'ı yaşamanın güzelliklerinden biri (2 kişi, %4), teslimiyet ve kulluğun doruğa ulaştığı bir ibadet (1 kişi, %2), ancak yaşanarak anlaşılacak bir ibadet (1 kişi, %2), Allah'a yakınlaşmayı sağlayan, hayatın en kaliteli zaman dilimi (1 kişi, %2) şeklinde cevaplar da verilmiştir.

b. Kâbe İlk Görüldüğünde Hissedilenler

Kâbe ilk görüldüğünde hissedilenlere Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5: Kâbe İlk Görüldüğünde Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Kısa süreli bir şok yaşama, kendinden geçme	25	50
Dua etme	5	10
Acziyet hissetme	5	10
Şükretme	4	8
Allah'ın Kâbe'ye tecelli ettiğini düşünme	3	6
Hz. Muhammed ve Hz. İbrahim'in Kâbe'de yaşadığı tecrübeler	2	4
İhramlı Müslümanların uğultusunun mahşeri hatırlatması	2	4
Allah'a daha yakın olduğunu hissetme	1	2
Yüz sürme, öpüp koklama isteği	1	2
Allah'a kavuştuğunu hissetme	1	2
Tavafın, Allah'ın şeytana karşı meydan okuması olduğunu düşünme	1	2

Hacıların %50'si Kâbe'yi ilk gördüklerinde kısa süreli bir şok yaşadıklarını ve kendilerinden geçtiklerini anlatmışlardır. Hatta birçok hacı

yaşadıkları bu durum için “Rüya gibiydi” ifadesini kullanmıştır. Müslümanların hayatı boyunca bu anı beklemesi, günde beş defa yönünü döndüğü halde Kâbe’yi müşahhas olarak hiç görmemesi ve buraya olan özlemi, bu durumu açıklayabilir. Bazı hacılar da Kâbe’nin heybet ve ihtişamından etkilendiklerini ifade etmişlerdir. Bütün bu ifadelerden hareketle yaşanan bu duyguların dinî tecrübe bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

Hacılardan %10’u kabul olacağına inandıkları için dua etmişlerdir. Kâbe’yi ilk görüşte yapılan duaların kabulüne halk arasında olan inancın, hacıları dua fiiline yönelttiği düşünülebilir.

Hacıların %10’u Allah’ın azameti karşısında kendisini aciz hissettiğini ifade etmiştir. Özellikle mescide ilk girişte yeryüzünde Allah’ın evi olarak kabul edilen Kâbe’nin heybetli görüntüsü, etrafındaki binlerce insanın tavafı, hacıları böyle düşünmeye itmiş olabilir.

Hacıların %8’i ise bu anı yaşattığı için Allah’a şükretmiştir. Şükür kulluğun ifade şekillerinden biridir. Bireyin, hayatı boyunca özlemini duyduğu, hayal ettiği; ancak dünya gözüyle görmediği Allah’ın evini görmesi, bu kavuşmayı gerçekleştirdiğine inandığı varlığa şükretmesiyle sonuçlanmıştır.

Mülakatımıza katılan hacılardan %6’sı Allah’ın buraya tecelli ettiğini düşünmektedir. Kâbe’nin Müslümanlar tarafından Allah’ın evi olarak kabul edilmesi, hacılara burada manen Allah’ın varlığını hissettirmiş olabilir. Tecsimî bir duygunun ürünü olmayan bu durumun, esasen kulun Allah’a kendisini yakın hissetmek istemesi sebebiyle ortaya çıktığı düşünülebilir. Nitekim hacılardan biri (%2) bu soruya “Allah’a daha yakın olduğumu hissettim” şeklinde bir cevap vermiştir.

Hz. Muhammed ve Hz. İbrahim’in burada yaşadıkları acı tatlı tecrübeleri düşünenler %4’tür. Kâbe’yi ilk görüşte bunların hissedilmesi, bu peygamberlerin hayatlarının önemli bölümünü burada geçirmiş olmaları ve burada yaşadıkları anılara bağlanabilir.

Hacıların %4’ü, ihramlı binlerce hacının uğultusunun mahşeri hatırlattığını söylemiştir. Böyle bir kalabalığın topyekûn ibadet yaparken müşahede edilmesinin birey üzerinde tesirli olacağı muhtemeldir. Bu hissiyatın hacın diğer bazı uygulamalarında da ortaya çıktığı görülmüştür.

Hacıların %2’si Kâbe’ye yüz sürmek, onu öpüp koklamak istediğini ifade etmiştir. İnsan, genel olarak bu davranışı, tanıdığı; fakat uzun zamandır görmediği kişilere yapma eğilimindedir. Yıllardır bildiği, özlemini duyduğu; ama bir türlü kavuşamadığı Kâbe’yi karşısında gören insan da aynı duyguları

yaşamakta, ona sarılıp hasret gidermek istemektedir. Bu davranış, Kâbe'ye karşı duyulan sevgi ve özlemin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Allah'a kavuştuğunu dile getirenlerin oranı %2'dir. Bu cevabı veren hacı, benzetmeye başvurarak "Yavrunun annesine kavuşması gibi Allah'a kavuştuğumu hissettim" demiştir. Bu benzetme, şefkat, merhamet, esirgeme ve özlem gibi duyguları ön plana çıkarmaktadır. Hacı, bu sözleriyle kendini güven içinde hissettiği bir yere geldiğini ifade etmektedir.

Tavafın, Allah'ın şeytana karşı bir meydan okuması olduğunu düşünenlerin oranı %2'dir. Bu cevapta sembolik düşüncenin hâkim olduğu, hacının tavaf ibadetini bir güç gösterisi olarak yorumladığı görülmektedir.

c. İhrama Girerken Hissedilenler

Hacılara ihrama girerken neler hissettikleri sorulmuş, cevaplar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: İhrama Girerken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Ölüme ve ölüm sonrası hayata atıflar	29	58
Heyecanlanma ve duygulanma	12	24
Hacılığın başladığını hissetme	5	10
Helal olan bazı davranışları yapamayacağını hissetme	2	4
Hafiflemiş ve rahatlamış hissetme	1	2
Allah'ın emirlerine boyun eğdiğini hissetme	1	2

Bu soru bağlamında hacıların %58'i ölüme ve ölüm sonrası hayata gönderme yapmıştır. Hacılardan bazıları bu durumu "dünyadan sıyrılmış", "üzerinde kefeniyle öldükten sonra yeniden dirilmiş", "yeni bir hayata başlamış" ve "Allah'ın huzuruna çıkmaya hazırmış gibi hissettiği" şeklinde ifade etmiştir. Görüldüğü üzere ihramın sembolik anlamı bu cevaplarda öne çıkmaktadır. Hac ibadetinin başlangıcı sayılan ihrama girme ritüeliyle birlikte hacıların dünyadan sıyrılarak manevî bir boyuta geçtikleri, hac ibadeti süresince ölümü ve ölüm sonrası hayatı düşündükleri görülmektedir.

Hacılardan %24'ü ihramı giydiğinde heyecanlandığını ve uygulandığını belirtmiştir. Aynı şekilde %10'u da hacılık görevinin başladığını hissetmiştir. Bilindiği gibi ihram, hacca başlamanın ilk adımdır. Hacı adayının, ibadetleri gerçekleştirebilmesi için ihrama girmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, ihramı giyen hacı adaylarının, yıllardır bekledikleri hac ibadetinin artık başladığını idrak ettikleri,

sorumluluklarının arttığını hissettikleri, bu nedenle de büyük bir heyecan yaşadıkları ve duygulandıkları düşünülebilir.

Hacılardan %4'ü, helal olan bazı davranışları artık yapamayacağını hissettiğini söylemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere günlük hayatta helal olan bazı davranışların ihramla beraber yasaklanmasının, hacıların bu cevabı vermesinde etkili olduğu söylenebilir.

Kendini hafiflemiş ve rahatlamış hissedenlerin oranı %2'dir. İhramla birlikte dünyaya dair ne varsa geride bırakan ve iki parça elbiseye bürünen insanda, manevî olarak kendisine ağırlık veren ve diğer insanlardan farklılaştıran şeylerden kurtulduğu düşüncesi hâkim hale gelebilir. Aynı şekilde üzerindeki beyaz elbise, ona günahlarından arındığı duygusunu hissettirebilir.

Allah'ın emirlerine boyun eğdiğini hissedenlerin oranı %2'dir. Daha önce ifade edildiği üzere, ihramla birlikte günlük hayatta helal kabul edilen konuların da bulunduğu birçok hadisenin yasaklanması, bireyin zihninde koşulsuz bir teslimiyeti çağrıştırabilir. Ayrıca günlük yaşamında dinin birtakım emirlerine uymayan bir insanın, hac ibadetinin başlangıcı kabul edilen ihramla birlikte bilinçli bir boyun eğişe yöneldiği ifade edilebilir.

d. Vakfe Yaparken Hissedilenler

“Arafat'ta vakfe yaparken neler hissettiniz?” sorusuna hacıların verdikleri cevaplar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Vakfe Yapılırken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Tövbe etme, günahlardan arınma vb.nin gerçekleştiği mekân	20	40
Mahşeri yaşama	17	34
Bütün Müslümanların bir arada olmasından etkilenme	3	6
Maneviyat dolu bir zaman yaşama	3	6
Duaların kabul olacağı sevinci	2	4
Diğer	5	10

Buna göre cevapların %40'ında Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaşadığı tecrübeden hareketle tövbe etme, af dileme, günahlardan arınma ve temizlenmenin gerçekleştiği mekân vurgusu öne çıkmıştır. Bu mekânda, Cennet'ten kovularak dünyaya gönderilen Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın bulduklarına ve işledikleri günahattan ötürü tövbe ettiklerine inanılmaktadır (Köksal, 2004, s. 43). Bu durumu bilen hacılar, bir nevi kendilerini onların

yerine koyarak aynı affı ve mağfireti Rableri'nden beklemekte, Arafat onlar için bir tövbe kapısı olmaktadır. Nitekim hacıların %6'sının dua ve ibadetlerle maneviyat dolu bir zaman geçirdiğini söylemesi, yine hacıların %4'ünün dualarının kabul olacağına dair sevinç duyduklarını belirtmeleri bu ruh halinin birer yansıması olarak değerlendirilebilir.

Arafat, hacılar tarafından hac boyunca “duyguların doruğa ulaştığı yer” olarak da tanımlanmıştır. Hac yapmak için kutsal topraklara gelen farklı ırk, renk ve dildeki bütün Müslümanların ortak bir zaman ve mekânda hep birlikte bulunmasının ve mahşeri andıran bir kalabalığın hacılar tarafından temaşa edilmesinin onlardaki duygu yoğunluğunu artırdığı söylenebilir. Nitekim hacılardan %34'ü de vakfe esnasında bir nevi mahşeri yaşadıklarını dile getirmiştir. Bu cevaptan da anlaşılacağı üzere, ihramla birlikte başlayan ölüm sonrası hayatın sembolik olarak tecrübe edilmesi, diğer hac ibadetlerinde görülmeye devam etmektedir.

Hacıların %6'sı, Arafat'ta bütün Müslümanların bir arada olmasından etkilendiğini belirtmiştir. Diğer hac ibadetlerinin hiçbirisinde, hacıların bu derece bir araya gelmeyişi, hac için kutsal topraklara gelen bütün insanların o anda orada olması hacıları bu hissiyata sevk etmiş olabilir.

Verilen diğer cevaplar “hesap gününde af dileyen biri gibi hissetme” (1 kişi, %2), “kalabalıklar içinde yalnız olduğunu hissetme” (1 kişi, %2), “nefsi kontrol edebileceğini düşünme” (1 kişi, %2), “Veda Hutbesi'ni düşünme” (1 kişi, %2) ve “hacı olmayı beklemenin telaşı” (1 kişi, %2) şeklindedir.

e. Şeytan Taşlarken Hissedilenler

“Şeytan taşlama esnasında neler hissettiniz?” sorusuna verilen cevaplar Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: Şeytan Taşlarken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Temsilî bir ibadet olması, şeytanı değil kendi nefsini taşlama	20	40
İşlediği günahlardan arındığını hissetme	8	16
Düşmanla savaşıyormuş, şeytan karşısındaymış gibi hissetme	8	16
Hz. İbrahim ve ailesinin şeytanla olan imtihanlarını düşünme	7	14
Diğer	7	14

“Şeytan taşlama esnasında neler hissettiniz?” sorusuna hacıların %40'ı bunun temsili bir ibadet olduğu, aslında gerçekten şeytanı değil kendi nefsini taşıdığı minvalinde cevaplar vermişlerdir. Verilen cevaplardan hareketle hacıların, o zamana kadar uymuş oldukları nefsin kötü arzularına

karşı tavır aldıkları söylenebilir. Bu tarz bir tutum, hacıların, geçmişte yaptıkları olumsuz davranışlardan ötürü pişmanlık duyduklarının ve bu durumu düzeltmek adına ilk adımı attıklarının, başka bir ifadeyle tövbeye niyet ettiklerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. İşlediği günahlardan arındığını hisseden ve bir daha günah işlememeye daha çok gayret edeceğini dile getiren (%16) hacılar da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Hacılardan %14'ü, Hz. İbrahim ve ailesinin şeytanla olan imtihanlarını aklına getirdiğini belirtmiştir. Bu ibadetin temsil ettiği olay, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i Allah'ın emriyle kurban etmek üzereyken şeytanla verdikleri mücadeledir (bkz. Köksal, 2004, s. 186-188, 204). Hacılar, bu ibadeti gerçekleştirirken, Hz. İbrahim'in ve ailesinin başından geçenleri aklına getirmek suretiyle empati kurmakta, onların yaşadığı imtihan ve sıkıntıları tecrübe etmeye çalışmaktadır.

Düşmanla savaşıyormuş, gerçek şeytan karşısındaymış gibi taşıdığını ifade edenlerin oranı %16'dır. Burada, yapılan ibadet, bir nevi ödeşme-hesaplaşma olarak düşünülmüştür. Bireyin, kendini kötü davranışlara yönelen şeytana kin duyduğu, bu hissiyatın da onu bir nevi intikam almaya ittiği düşünülebilir. Bu ibadet, sembolik de olsa kendisine bu imkânı vermekte, bunun neticesinde de birey, büyük bir mutluluk ve haz duymakta, aynı zamanda bir rahatlama hissetmektedir. Nitekim hacılardan biri (%2) şeytan taşlarken çok büyük haz duyduğunu ve yorgunluğunun gittiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla hacının taş atma fiilini gerçekleştirmek suretiyle bir nevi katarsis yaşadığı söylenebilir.

Verilen diğer cevaplar “izdiham olması sebebiyle ibadetin güçleşmesi ve şeytanın adının bile insana rahatsızlık vermesi” (3 kişi, %6), “oradaki insanların hali karşısında dehşete kapılma” (1 kişi, %2), “taşlamanın hayatın her anında olması gerektiğini düşünme” (1 kişi, %2) ve “şeytanın kendisine bir daha zarar veremeyeceğini düşünerek rahatlama” (1 kişi, %2) şeklindedir.

f. Tavaf Ederken Hissedilenler

Hacılara tavaf ederken neler hissettikleri sorulmuş, cevaplara Tablo 9'da yer verilmiştir.

Hacıların %26'sı tavaf ederken bağışlanma hissi yaşadığını dile getirmiştir. Görüldüğü üzere bu ibadette de tövbe unsuru öne çıkmaktadır. Kâbe'nin Allah'ın evi olarak kabul görmesi, hacıların bu mekânda kendilerini Allah'a daha yakın hissetmelerini sağlamış ve onları bağışlanma isteklerinin kabul olacağı düşüncesine itmiş olabilir. Nitekim hacıların %6'sı tavaf yaparken Allah'a bir adım daha yaklaştıklarını, O'nunla yüz yüze gelmiş gibi

hissettiklerini ifade etmiştir. Bir hacı bu konudaki duygularını şöyle dile getirmiştir: “Kâbe’yi görünce Allah’ı, O’na ne kadar yakın olduğumu hissettim. Kâbe’nin; O’nun azametinin ve rahmetinin somutlaşmış, sembolik bir ifadesi olduğunu anladım.”

Tablo 9: Tavaf Ederken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Bağışlanma	13	26
Dünyadan, maddî şeylerden uzaklaşma, Allah’la beraber olma	7	14
Hz. Peygamberin ve arkadaşlarının yaptığı tavafları düşünme	6	12
Evrendeki dönüşe katılma	4	8
Evine misafir olarak çağırdığı için Allah’a teşekkür etme	3	6
Allah’a bir adım daha yaklaşma	3	6
Kulluğun bilincine varma	2	4
Mahşerdeki telaş	2	4
Bütün insanların bir amaç için toplanmasından etkilenme	2	4
Kâbe’yle meşgul olma	2	4
Diğer	6	12

Maddî şeylerden uzaklaşarak kendini tavafa kaptırdığını (%14), Hz. Peygamberin ve arkadaşlarının burada yaptıkları tavafların aklına geldiğini (%12), evrendeki dönüşe katıldığını (%8), evine misafir olarak çağırdığı için Allah’a teşekkür ettiğini (%6), kulluğun bilincine vardığını (%4), mahşerdeki telaşı hissettiğini (%4), Müslümanların aynı amaç için toplanmalarından etkilendiğini (%4) ve Kâbe’yle meşgul olduğunu (%4) ifade edenler de olmuştur. Diğer cevaplar ise görevini yapmanın hazzını yaşama (%2), tavafın bitmesini istememe (%2), Allah’a ne kadar ihtiyacı olduğunu fark etme (%2), dua isteyen insanların aklına gelmesi (%2) ve Hz. İbrahim’in hacca çağrılışını hatırlama (%2) şeklindedir. Bir hacı ise (%2) kendi ifadesiyle “Annemle el ele dolaşıyormuş gibi hissettim.” cevabını vermiştir. Bu cevap, kişinin tavaf ederken kendini bütün dünyevî tehlikelerden uzak, güven içinde hissettiği şeklinde yorumlanabilir.

g. Sa’y Yaparken Hissedilenler

Hacılara sa’y yaparken neler hissettikleri sorulmuş, verilen cevaplar Tablo 10’da listelenmiştir.

“Sa’y yaparken neler hissettiniz?” sorusuna hacıların büyük bir kısmı

(%78) “Hacer validemizin yavrusu için su arayışı aklıma geldi.” cevabını vermiştir. Yoğun bir sembolik anlamı bulunan sa’y, hacılara gerçekte bu ibadeti ilk yerine getirenlerle benzer duyguları yaşatabilmektedir. Bu ibadette annelik duygusu ve evlat sevgisi ön plana çıkmaktadır. Bilindiği üzere sa’y ibadetinin ortaya çıkış sebebi Hz. Hacer’in oğlu İsmail’e telaşlı bir şekilde su arayışıdır (Köksal, 2004, s. 177-180). Hacıların, bu telaşlı ve sıkıntılı durumu içlerinde hissederek, bir nevi empati yaparak kendilerini Hz. Hacer’in yerine koydukları söylenebilir.

Tablo 10: Sa’y Yaparken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Hz. Hacer’in çocuğu için su arayışının aklına gelmesi	39	78
Haccın rükûnlerinden birini yerine getirmenin huzuru	7	14
İçindeki arzuya kavuşmayı, aradığını bulmayı isteme	2	4
Hervelenin verdiği özgüven	1	2
Hiç bitmemesini isteme	1	2

Diğer cevaplar “haccın rükûnlerinden birini yerine getirmenin huzuru” (%14), “içindeki arzuya kavuşmayı, aradığını bulmayı isteme” (%4), “hervelenin verdiği özgüveni hissetme” (%2) ve “hiç bitmesini istememe” (%2) şeklindedir.

h. İhramdan Çıkarken Hissedilenler

Hacıların ihramdan çıkarken yaşadıkları duygu durumlarına Tablo 11’de yer verilmiştir.

Tablo 11: İhramdan Çıkarken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Hac farızasını yerine getirmenin mutluluğunu hissetme	16	32
Günahlardan kurtulmanın sevinciyle manevî bir hafiflik hissetme	15	30
Yeniden dünyaya gelmiş ve yeni bir hayata başlamış gibi hissetme	13	26
Ölüm sonrası hayatı yaşamış gibi olma	2	4
Hacı olduğunu hissetme	2	4
Tekrar dünyalık işlere döndüğünü hissetme	1	2
Büyük bir heyecan ve sorumluluk hissetme	1	2

Hac farızasını eksiksiz bir şekilde tamamlamanın hacıları mutlu ettiği (%32) görülmektedir. Hac ibadetinin sona erdiğini gösteren bu durum,

hacıların böylesine meşakkatli bir ibadeti problemsiz olarak yerine getirmeleri sebebiyle bir rahatlama yaşadıklarını göstermektedir. Bu cevaba benzer olarak hacıların %4'ü ihramdan çıktıktan sonra hacı olduğunu hissettiğini, %2'si ise büyük bir heyecan ve sorumluluk duyduğunu ifade etmiştir.

Mülakata katılan hacılardan %30'u, ihramdan çıkarken günahlardan kurtulmanın sevinciyle manevî bir hafiflik hissettiğini belirtmiştir. Hac ibadetini tamamlayanların günahlarından kurtulacağı düşüncesi, bireyin psikolojik olarak rahatlmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda birey ihram elbiselerini çıkararak bir nevi işlemiş olduğu günahlardan da sıyrıldığını düşünmektedir. O, bundan sonraki hayatına yeniden doğmuş gibi devam edecektir. Nitekim hacıların %26'sı da kendini yeniden dünyaya gelmiş ve yeni bir hayata başlamış gibi hissettiğini belirtmiştir. Bu iki cevabın benzer anlam içeriklerine sahip olduğu söylenebilir.

Hacıların %4'ü ölüm sonrası hayatı yaşamış gibi olduğunu belirtmiştir. Hac ritüellerinin birçoğunun, ölüm sonrası hayatın sembolik ifadeleri olarak telakki edilmelerinin, bu cevabın verilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Hacıların %2'si ise tekrar dünyalık işlere döndüğünü hissetmiştir. İhramla birlikte başlayan yasakların ihramdan çıktıktan sonra sona ermesi, hac boyunca dünya meşgalelerinden uzaklaşmaya çalışan bireyin zihninin yeniden bu düşüncelerle meşgul olacağı düşüncesini doğurabilir.

i. Zemzem İçerken Hissedilenler

Hacılara zemzem içerken neler hissettikleri sorulmuş, verilen cevaplar Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12: Zemzem İçerken Hissedilenler

Hissedilenler	n	%
Hangi niyetle içilirse ona fayda vermesi	12	24
Hız. Hacer'in başından geçen olaydan beri hâlâ akması ve tükenmemesi	12	24
Tadının diğer sularından farklı olması	7	14
Tokluk hissi uyandırması	6	12
Çölün ortasına bu suyu vermesinin Allah'ın bir lütfu olması	4	8
Vücuttan idrar değil ter olarak çıkması	4	8
Ne kadar içilirse içilsin, şişkinlik ve rahatsızlık hissi vermemesi	4	8
Uzunca bir süre dursa da bozulmaması	1	2

Hacılar tarafından zezemin kutsal kabul edildiği ve kutsallaştırıldığı göze çarpmaktadır. Kutsal topraklarda ortaya çıkan ve İslâm tarihi açısından önemli kabul edilen bir olayla ilişkilendirilen zezemin bu şekilde değerlendirilmesi beklenen bir durumdur. Nitekim verilen cevaplarda zezemle ilgili olumluların (Hangi niyetle içilirse ona fayda vermesi: %24.0; Hz. Hacer'in başından geçen olaydan beri hâlâ akması ve tükenmemesi: %24.0; Tadının diğer sularından farklı olması: %14.0; Tokluk hissi uyandırması: %12.0; Çölün ortasına bu suyu vermesinin Allah'ın bir lütfu olması: %8.0; Vücuttan idrar değil ter olarak çıkması: %8.0; Ne kadar içilirse içilsin, şişkinlik ve rahatsızlık hissi vermemesi: %8.0; Uzunca bir süre dursa da bozulmaması: %2) ön plana çıktığı görülmektedir.

j. Hacıları En Çok Etkileyen İbadet veya Ziyaret ile İlgili Bulgular

Hacıları en çok etkileyen ibadet veya ziyaretle ilgili bulgular Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13: Hacıları En Çok Etkileyen İbadet veya Ziyaret

İbadet-Ziyaret	n	%
Tavaf	20	40
Arafat Vakfesi	20	40
Mescid-i Nebi	4	8
Kâbe	2	4
Hac boyunca yapılan her şey	2	4
Mezarlıklar	1	2
Müzdelif Vakfesi	1	2

Hacıları en çok etkileyen ibadetler tavaf (%40) ve Arafat vakfesi (%40) olmuştur. Tavafın hacıları etkilemesinin nedeni, bireyin metaf alanında Kâbe'ye, dolaylı olarak Allah'a kendini daha yakın hissetmesi olabilir. Arafat ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan beri tövbe mekânı olması, mahşeri andırması ve hac için bütün insanların orada bir araya gelmesi sebebiyle hacılar tarafından tercih edilmiş olabilir. Bu iki ibadetin öne çıkmasında, kalabalıklı beraber ibadeti gerçekleştirirken, aynı niyete sahip insanların bir arada olması ve birlikte hareket etmesi dolayısıyla oluşan ambiyansın da etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan bu iki ibadetin haccın en önemli iki rüknü olmasının da bu cevapların ağırlık kazanmasında etkili olduğu düşünülebilir. Bunların dışında Mescid-i Nebi (%8), Kâbe (%4), hac boyunca yapılan her şey (%4), mezarlıklar (%2) ve Müzdelif vakfesi (%2) cevapları da verilmiştir.

k. Hac Süresince Yaşanan Dinî Tecrübelerin Niteliği

Din, çoğu zaman sıradan bir şekilde kimi zaman da sıra dışı yollarla tecrübe edilebilir. Bu bağlamda dinî tecrübeler, sıradan ve sıra dışı olmak üzere iki kategoride değerlendirilebilir. Dinî yaşayış hem biricik ve müstesna olan sıra dışı tecrübeye, hem de daha genel olarak diğer insanların da hayatlarında tecrübe ettikleri sıradan tecrübeye yol açabilir. Dolayısıyla sıra dışı tecrübeler daha bireye özgü ve nadirken, sıradan tecrübeler daha genel özelliklere sahiptir ve daha sık olarak görülür (Paloutzian, 1996, s. 178). Maslow (1996) da benzer bir şekilde insan deneyimlerini doruk ve plato olmak üzere ikiye ayırmıştır. Doruk deneyim sıra dışı deneyime, plato deneyim ise sıradan deneyime tekabül etmektedir. Maslow bunlara ek olarak, doruk deneyimin plato deneyimlere nazaran şiddetinin çok daha yoğun olduğunu öne sürmektedir.

Sıra dışı tecrübelerin yoğun olduğu dönemlerden biri de hac ibadetidir. Nitekim “Hac nedir?” sorusuna, “O ancak yaşanarak anlatılabilir” cevabını veren bazı hacıların, bu ibadetin esasen dinî bir tecrübe olduğu düşüncesini öne çıkardıkları söylenebilir. Onlara göre hac bizzat tecrübe edilmedikçe, onun güzellikleri tam anlamıyla kavranamayacaktır. Her tecrübenin biricik olduğu ve sübjektif değerlendirmeler içerdiği düşünüldüğünde, yaşanan her hac tecrübesinin kişiden kişiye değişeceği ve farklı özelliklerinin ön plana çıkacağı düşünülebilir.

Bazı durumlar dinî tecrübenin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır (bkz. Hood, 1995, s. 577-594). Bunların başında hazır bulunuşluk ve bireyin bulunduğu ortam gelmektedir. Bu bağlamda hac ibadetine hazırlanan bireyin dinî tecrübe yaşamaya ve dinî bir değişim geçirmeye bilişsel ve duygusal olarak daha hazır olduğu söylenebilir. Hac ibadetinin kutsal kabul edilen mekânlarda gerçekleştirilmesi, farklı ırk, dil ve kültürden birçok insanın bir arada bulunması, bu insanların belli ritüelleri hep birlikte yerine getirmeleri gibi durumlar ise ortamın etkisi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca hac ibadeti süresince bireyin etrafında birçok dinî uyarıcı bulunmaktadır. Bu uyarıcıların kişiyi dinî tecrübeye güdülemede önemli bir etken olduğu öne sürülebilir.

Paloutzian’a (1996, s. 197) göre dinî tecrübeyi kolaylaştıran bir diğer unsur hem yalnız kalmak hem de bir grup içinde olmaktır. Ancak tek başına bunların varlığı yetmez. Burada itici bir güce ihtiyaç vardır; o da dinî güdülenmedir. Örneğin yalnız başınayken dinî uyarıların çokluğu bunu sağlayabilir. Bir grup içerisinde olma ise bireyin normal şartlarda kaçınabileceği bir davranışı yapma ihtimalini artırmaktadır. Sosyal

psikolojide bu durum *benliksizleşme (deindividuation)* kavramıyla ifade edilmektedir (Reicher, 2001, s. 195). Gruba dâhil olan bireyin yaptıklarından sorumlu olmaması ve kimliğinin belirsiz hale gelmesi, onu abartılı davranışlara itebilmektedir. Dolayısıyla hac, hem aynı duygu ve düşünceyi paylaşan insan grubuyla birlikte olmayı, kalabalık içinde erimeyi hem de günlük hayatın iş telaşından, çevresindeki insanlardan uzaklaşarak yalnız kalabilmeyi sağlayan bir ibadet olarak değerlendirildiğinde, onun dinî tecrübenin ortaya çıkmasını kolaylaştıran bir ibadet olduğu ileri sürülebilir¹. O halde hac ibadetinin bizatihi kendi bünyesinde bulundurduğu bazı özellikler sebebiyle bireyi dinî tecrübeye yönlendirdiği ya da bireyin dinî tecrübe yaşamasını kolaylaştırdığı söylenebilir. Karaca (2015, s. 244) hac ibadetinin hem doruk hem de plato deneyimler için uygun bir ibadet olduğunu ifade etmektedir. Karaca'ya göre haccın diğer ibadetlerden ayrılan en bariz yönü, doruk deneyimler doğurmaya daha müsait olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Kâbe ile ilk karşılaşma, Arafat Vakfesindeki ve tavaf alanındaki mahşerî kalabalık, şeytan taşlarken ve sa'y ibadetini yerine getirirken hissedilen duygular vb. durumların bireyin psikolojik durumuna göre sıradan ya da sıra dışı dinî tecrübeler yaşatacağı düşünülebilir. Dinî tecrübenin merkezinin birey olması, hac ibadetinde yaşanan tecrübelerin biricik olmasına ve dinî tecrübe sonrası ortaya çıkabilecek dinsel değişimin yönü ve şiddetinin bireyden bireye farklılaşmasına yol açacaktır.

Katılımcıların, hac ibadeti süresince, sıradan ya da sıra dışı bir şekilde ortaya çıkan dinî tecrübelerinin bir kısmına aşağıda yer verilmiştir.

Mülakata katılan hacılardan, -bir kişi dışında- sıra dışı bir dinî tecrübe yaşayan olmamıştır. Sıra dışı tecrübe yaşadığını ifade eden hacımız (Erkek/48), Kâbe'de namaz kılariken anlık olarak, gelip geçici bir tarzda Kâbe'yle bütünleştiğini hissetmiştir. Bu hissiyatın, hayatında tecrübe ettiği en olağanüstü durum olduğunu ifade eden hacı, olay her aklına geldiğinde benzer duyguları yaşadığını belirtmiştir.

Hacılarda sıradan bir tarzda ortaya çıkan dinî tecrübeler *Allah'a yaklaşma, ölüm ve ölüm sonrası hayatı düşünme, tövbe etme, günahların bağışlandığını hissetme, dünya hayatı ve maddiyattan sıyrılma* gibi konularda

¹ Hacılardan birinin Arafat Vakfesine yönelik şu ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir: "Milyonlar içinde yalnızlığımın, bu yalnızlık içinde de Allah'ı bilme şuuruna ermenin idrakine vardım..." Başka bir hacı ise şunları dile getirmiştir: "Kutsal topraklara gelmenle beraber o anı yaşamak için bekliyorsun. 35-40 günlük bir bekleyiş. Artık orası duyguların tepe noktası, patlayacağı nokta. Herkesin orada olduğunu biliyorsun. Tavafta yahut diğer ibadetlerde herkes orada değil; ama vakfede herkes orada."

görülmüştür.

Mülakat esnasında hacıların bir kısmı Allah'a yaklaştığını, O'nu daha yakınında hissettiğini ifade etmiştir. Bu durum bütün bir hac süresince görülebilmekle birlikte bilhassa Kâbe'de bu duyguyu hissedenler çoğunluktadır. Özellikle tavaf yaparken Allah'a bir adım daha yaklaştığını, O'nunla yüz yüze geldiğini, beraber olduğunu ifade edenler olmuştur. Bir hacı ise tavaf esnasındaki ruh dünyasını "Annemle ele ele dolaşıyormuş gibi hissettim." şeklinde tarif etmiştir. Kâbe'nin, mü'minin zihninde "Allah'ın evi" olarak telakki edilmesi, bu fiziksel yakınlık düşüncesini açıklamada yardımcı olabilir. Mü'minin o zamana kadar fiziksel anlamda göremediği, dokunamadığı, konuşamadığı; tüm bunlara rağmen ibadet ettiği, dileklerini sunduğu, emirlerini yerine getirdiği ve hayatını O'nun isteklerine göre dizayn ettiği soyut varlığın evinde (Kâbe'de) olması, onda birtakım dinî tecrübelerin ortaya çıkışını tetiklemiş olabilir. Nitekim Hacılara Kâbe'yi ilk gördüklerinde neler yaşadıkları sorulduğunda %50'si kısa süreli bir şok yaşadığını veya kendinden geçtiğini ifade etmiştir. Hacıların birçoğu uzun bir süre ona bakmaktan kendilerini alamadıklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca bazı hacılar hem sevindiklerini hem de ağladıklarını belirtmişlerdir. Bu durum, esas itibarıyla dinî tecrübenin doğasıyla ilişkili olabilir. Dinî tecrübe, bireyde çift yönlü ve zıt duygular ortaya çıkarabilir (bkz. Hökelekli, 2005, s. 140-142). Benzer tepki ve tecrübelerin Koç'un (2013a, s. 63) çalışmasında da ortaya çıktığı görülmektedir.

Öne çıkan bir diğer tecrübe ölüm ve ölüm sonrası yaşamın tefekkür edilmesidir. Örneğin hacılardan bazıları, ihrama girdikten sonraki ruh hallerini "dünyadan sıyrılmış", "öldükten sonra üzerindeki kefeniyle yeniden dirilmiş", "yeni bir hayata başlamış", ve "Allah'ın huzuruna çıkmaya hazır" gibi hissettikleri şeklinde tarif etmişlerdir. İhramın sembolik anlamda kefenle ilişkilendirilmesi (Karaman, 2006, s. 200), bu tarz duygu durumlarının ortaya çıkışını kolaylaştırmış olabilir. Ölüm ve ölüm sonrası hayatın tefekkür edildiği bir diğer mekân Arafat'tır. Hacılardan bazıları, Arafat'taki kalabalığı mahşere benzetmişler, orada yaşadıkları tecrübeyi bir nevi mahşerin provası olarak nitelendirmişlerdir. Bir hacı ise yaşadığı tecrübeyi şöyle dile getirmiştir: "Hesap gününde mizan başında mağfiret edilmeyi bekleyen kişi gibi hissettim."

Hac ibadetinde dinî tecrübe olarak tövbe ve günahların bağışlandığını hissetme figürleri de öne çıkmaktadır. Örneğin bir hacı ihrama girişle birlikte hafiflediğini ve rahatladığını belirtmiştir. İhram elbisesi, insanlar arasındaki eşitliği temsil etmektedir. Bireyin bu elbise ile kendini diğer insanlardan

üstün yahut ayrıcalıklı kılablecek hiçbir maddî eşyaya sahip olmadığı, dünya hayatında edindiği zenginlik, statü, makam ve mevki gibi ağırlıklardan sıyrıldığı ve işlemiş olduğu günahlardan arındığı düşüncesi, bu hafifleme ve rahatlamayı açıklayabilir. Daha önce ifade edildiği üzere bir hacı da Arafat Vakfesi için “Hesap gününde mizan başında mağfiret edilmeyi bekleyen kişi gibi hissettim.” şeklinde bir ibare kullanmıştır. Burada da günahların bağışlanması düşüncesi ön plana çıkmaktadır.

Öne çıkan bir diğer tecrübe dünya hayatından ve maddiyattan sıyrılmaya, kulluğun bilincine varmadır. Bu tecrübe kimi zaman Arafat Vakfesi’nde kimi zamansa tavafta karşımıza çıkmıştır. Örneğin hacılardan biri Arafat Vakfesi tecrübesi için şunları söylemiştir: “Milyonlar içinde yalnızlığımın, bu yalnızlık içinde de Allah’ı bilme şuuruna ermenin idrakine vardım. Arafat; statü, mal ve makamın yerini acziyetin aldığı çok özel bir mekân.” Aynı şekilde başka bir hacı, benzer duyguları tavaf ibadeti için şöyle dile getirmiştir: “Tavaf ederken bu dünyadan sıyrılıyorsun. Mal, mülk, evlat vs. hiçbir şeyi düşünmüyorsun. Maneviyat denizine dalıp Allah’ın kontrolüne giriyorsun.”

Tavaf sırasında bazı hacılarda ortaya çıkan bir diğer tecrübe, kâinatın her şeyin dönerek Allah’ı zikrettiği düşüncesinden hareketle, hacının da tavaf esnasında evrendeki bu dönüşü katıldığını düşünmesidir. Bu düşünceye gark olan bir hacının yorumu şu şekildedir: “Kâinatın o tarifi imkânsız döngüsüne benim de aktif olarak katıldığımı, Beytü’l-Ma’mûr²’da benim gibi meleklerin de aynı ritimde döndüğünü ve bu döngü içinde Allah’ta fani olduğumu düşündüm.”

Şeytan taşlama esnasında da birtakım duyguların ortaya çıktığı görülmektedir. Hacıların bir kısmı bu ibadet esnasında düşmanla savaşıyormuş, gerçek şeytan karşısındaymış gibi taşladığını belirtmiştir. Bir hacı ise çok büyük haz duyduğunu, yorgunluğunun gittiğini ifade etmiştir.

Hacdaki ibadetler dışında, hacıların, kendilerini etkileyen ve sıradan dinî tecrübeler kapsamında değerlendirilebilecek bazı anlatımları olmuştur. Bu tecrübeler bakıldığında daha çok Allah’ın inayeti ve yardımı vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle hacıların sıkıntılı zamanlarında bir yardım elinin uzandığı, işlerin kolaylaştığı ya da sorunun çözüldüğü ifade edilmektedir. Bu anlatılara ait bazı örnekler aşağıda yer verilmiştir.

“Beni en çok etkileyen maddî imkânsızlıklarına rağmen oraya gelen

² Semada, içinde meleklerin ibadette bulunduğu rivayet edilen mâbed (Küçük, 1992, c. VI, s. 94).

Endonezyalı³ ve Pakistanlı hacılar oldu. Arkadaşımla Mekke’de ilk Cuma namazına gidecektik. Biraz geciktik, yer kalmamış. Türkiye’deki gibi zannederek içeride yer buluruz ümidiyle mescide girdik. Ama yer yok. Uzun bir süre yer aradıktan sonra bir yer bulduk ve oturduk. Ama ben çok yorulmuştum. Susuzluktan dilim damağım kurumuştu. Öyle ki namaz bitene kadar tahammül edebilir miyim, onu düşünüyordum. O esnada Endonezyalı bir bayan hacı, elindeki şişeye bir bardak su doldurdu ve uzattı. Doymadığımı fark edince bu defa şişeyi gönderdi. Arkadaşıma da ikram ettim. Daha sonra arkadaşına ‘Allah cennetten hurilerini gönderdi, onlar da yardım etti’ dedim, gülüştük. Cuma namazını içeride kılmak için cefa çektik; ama Rabbim bize yardım etti.” (Erkek/46)

“Hacca görevli olarak gittim. Bir gün Mescid-Nebî’de iken beni güneş çarptı. Çok kötü oldum, kendimden geçtim. Üzerime su dökmelerini istedim. Tam o esnada kabile başkanı hacıları otele götürmemi istedi. Ayağa kalkacak halim yoktu. ‘Allah’ım beni mahcup etme’ diye dua ettim. Endişeyle ayağa kalktım, bir iki adım atınca sıkıntımın geçtiğini fark ettim. O an anladım ki Rabbim bana yardım etmişti.” (Erkek/51)

Bu iki tecrübeye, hacıların zor durumda kalmalarıyla Allah’ın kendilerine yardım elini uzattığı düşüncesi öne çıkmaktadır.

“Cebel-i Nur’a gitmek için hazırlanan çok kilolu bir karı-koca vardı. Normal zamanlarda bile Kâbe’den dönünce ayaklarını uzatıp yatıyorlar. Biz de eşimle onlara yardım edelim istedik. Yaşlı olunca bizden önceki otobüsle gittiler. Biz sonraki otobüsle gelirken, içimden ‘onlar çıkamamıştır, varınca onlara yardım ederiz’ dedim. Otobüsten indik, yoklar. Tırmanmaya başladık yine yoklar. Çıkamayınca geri döndüler diye düşündüm. Yetişemedik diye de hayıflanmaya başladım. Ancak Cebel-i Nur’un en üstüne çıktığımızda onların işlerini bitirip aşağıya indiklerini gördük. Cebel-i Nur’a kafayı kaldırıp baktığın zaman çıkmaktan vazgeçersin. Sadece belli bir alanı görebiliyorsunuz. Demek ki o insanları melekler kanatları altına aldılar. Çünkü o kiloyla oraya çıkmak fizikî olarak mümkün değil.” (Kadın/39)

Bu tecrübeye ise fiziksel olarak gerçekleşmesi mümkün görülmeyen bir durumun Allah’ın yardımıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir.

3. Hac Sonrası Dinî Yaşayış ve Dinî Değişime Dair Bulgular

Hacdan sonra dinî duygu ve davranışlarında değişiklik olduğunu ifade

³ Birçok hacı, Endonezyalı hacıların çok nazik ve kibar olduğu hususunu dile getirmiştir (bkz. Geçioğlu, 2017, s. 104-105). Benzer bir bulguyu Clingingsmith ve arkadaşları (2017, s. 1152) ile Bianchi (2004, s. 20) de tespit etmiştir.

eden hacıların oranı %92, olmadığını ifade edenlerin oranı ise %8'dir. Bu verilerden hareketle hacın birey üzerinde etkili ve önemli bir ibadet olduğu söylenebilir. Ayrıca dinî duygu ve davranışlarında değişiklik olmadığını ifade edenler, hacca gitmeden önce de dini yaşantılarına dikkat etmeleri sebebiyle bu cevabı verdiklerini ifade etmişlerdir.

a. Dinî Duygu ve Davranışlardaki Değişiklikler

Hacıların dinî duygu ve davranışlarında yaşamış oldukları değişimler Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14: *Dinî Duygu ve Davranışlardaki Değişiklikler*

Değişiklikler	n	%
Hacılığın yüklemiş olduğu sorumluluğu taşımak için insanlarla olan ilişkilerine daha çok dikkat etme	19	41.3
İbadetleri daha hassas ve şuurlu bir şekilde yapma	8	21.4
Dini daha çok yaşamaya ve öğrenmeye çalışma	7	15.2
Bütün günahlarının affolunduğunu düşündüğü için bir daha kirlenmemeye çalışma	4	8.7
Hacılığını koruyup koruyamayacağı endişesine kapılma	3	6.5
Sürekli abdestli olmaya dikkat etme	2	4.3
Allah'a verdiği sözü tutmaya çalışma	1	2.2
İnsanın yaşamında yalnız olduğunu, dünya hayatına ve maddiyata gereğinden fazla değer vermenin gereksiz olduğunu anlama	1	2.2
Hacda ölüm ve sonrasının sembolik olarak tecrübe edilmesi sebebiyle hal ve hareketlere daha çok dikkat etme	1	2.2

Hacılar, hacdan döndükten sonra dinî duygu ve davranışlarında bazı değişiklikler olduğunu ifade etmişlerdir. Hacılığın yüklemiş olduğu sorumluluğu taşımak için insanlarla olan ilişkilerine daha çok dikkat edenlerin oranı %41.3, dinini daha çok yaşamaya ve öğrenmeye çalışanların oranı da %15.2'dir. Hac ibadetini gerçekleştiren birey, hacda yakaladığı manevî havayı devam ettirmek ve bunu hayatına yansıtmak için insanlarla olan ilişkilerine daha çok dikkat etmeye başlamaktadır. Hacdan döndükten sonra yakın çevrenin beklentileri de değiştiği için hacı, dinini öğrenmeye, yaşamaya ve bunu insanlara hissettirmeye daha çok gayret etmektedir. Dolayısıyla bireyin, içten içe bir değişim geçirdiği, kendi dininde dindarlaştığı söylenebilir (bkz. Kayıklık, 2005). Nitekim bir hacı bu durumu şöyle dile getirmektedir: "Hacdan döndükten sonra kendi kendime 'Kâbe'ye yüz sürdün, Rasûl'ün bulunduğu yerde namaz kıydın. Sen artık eski sen değilsin,

artık hacı vafına sahipsin' diyorum. Çünkü ister istemez hal ve hareketlerine dikkat ediyorsun, kendine çeki düzen veriyorsun." Bir başka hacı da şunları söylemiştir: "Önceden de davranışlarımıza dikkat ediyorduk; ama artık hac gömleği giydik, daha çok dikkat ediyoruz. Çünkü olumsuz bir hareket yaptığın zaman şahsınla ilgili bir şey söylemiyorlar, 'Hacıya bak!' diyorlar. Sen de hacılığa ve İslâm'a söz gelmemesi için azamî çaba içine giriyorsun." Bu cevaplardan da anlaşılacağı üzere hacı, hacdan sonraki yaşantısıyla insanlar için bir prototip olması gerektiğini düşünmektedir. Toplum tarafından kendine verilen rolün farkında olan hacı, bu role uygun hareket etmek için çaba sarf etmektedir. Hacı, artık yaptıklarıyla, söyledikleriyle dinî açıdan bir temsil makamında olduğunu düşünmektedir. Bu süreçte bireyin dine daha fazla yöneldiği, bununla birlikte bu yönelişin dış kaynaklı olduğu görülmektedir.

İbadetlerini daha hassas ve şuurlu bir şekilde yapanların oranı %21.4'tür. Kutsal topraklara gitmiş ve birçok dinî tecrübeyi yaşamış bir insanın dinî ritüellerinde, önceki yaşantısına göre daha dikkatli ve içten olmaya gayret etmesi gayet doğaldır. Nitekim hacılar özellikle namaz ibadetini daha düzenli ifa etmeye başladıklarını belirtmişlerdir. Bazıları hacdan sonra, namaz kılarken Kâbe'yi gözünün önüne getirdiğini söylemektedir. Hayatı boyunca yöneldiği Kâbe'yi dünya gözüyle görmenin, insanın ibadetlerine etki etmesi kuvvetle muhtemeldir.

Hac sonrası bütün günahlarının affolunduğunu düşündüğü için bir daha kirlenmemeye çalıştığı minvalinde cevap verenlerin oranı %8.7'dir. Burada, Hz. Peygamberin makbul bir hac yapanın günahlarından kurtulacağı müjdesine olan inancın dile getirildiği, bu temizlik halinin devamı için de çaba sarf edildiği söylenebilir. Bu düşünce tarzı, hacının hac sonrası yaşantısında önemli tutum ve davranış değişikliklerine yol açabilmektedir. Hacdan sonra yakalanan temizlik halinin hac sonrası yaşamda sürdürülme isteğinin bu durumda etkili olduğu düşünülebilir. Örneğin hacı, hacdan geldikten sonra dinin yasakladığı ve uzak durulmasını emrettiği davranışlara yaklaşmamaya daha çok gayret gösterebilir. Günahlardan kaçınmaya yönelik bu tavrın dine karşı iç kaynaklı bir motivasyonla geliştiğini ifade etmek mümkündür. Karaca'nın (2015, s. 243) yaptığı çalışmada, hacıların hacdan sonraki dinî motivasyonlarının hacdan öncekine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı tespit edilmiştir. Şunu ifade etmek gerekir ki yasaklanan davranış, hac öncesinde sürekli olarak yapılan bir davranışsa bunu terk etmek zor olacaktır. Dinî açıdan yasaklanmasına rağmen kişinin hac öncesinde edindiği ve sürekli hale getirdiği kötü alışkanlıkların, hac sonrasında yaklaşma-kaçınma çatışması yaşamasına yol açacağı

düşünülebilir. Çünkü alışkanlık haline gelen bu davranış sebebiyle hacı, hacdan sonraki yaşantısında hem bu davranışı sürdürmeye güdülenecek hem de kazandığı hacılık vasfı ve uymak zorunda hissettiği dinî kurallar nedeniyle bu alışkanlıktan uzak durmaya çalışacaktır.

Hacıların %6.5'i ise hacılığını koruyup koruyamayacağı endişesine kapılmıştır. Kutsal topraklarda, dünyalıklardan uzak, sürekli ibadetle geçen bir zaman diliminden sonra, ülkesine dönüşte aynı yaşantıyı devam ettiremeyebileceği düşüncesinin bu cevabın verilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca hacdan sonraki günahsız olma durumunun, bireyin kaygı düzeyini yükselttiği ileri sürülebilir. Günahsızlık halini koruyamayacağı, toplumun beklentileriyle şekillenen hacılık rolünün gereklerini layığıyla yerine getiremeyeceği endişesi bireyi tedirgin edebilir. Aslında belli bir düzeyde tutulan kaygının, istenileni gerçekleştirme noktasında temel motivasyonlardan biri olduğu söylenebilir. Diğer taraftan çok yüksek düzeyde kaygı duyulması ya da hiç kaygı duyulmaması, amacın gerçekleşmesi noktasında engelleyici bir fonksiyon üstlenebilir (Cüceloğlu, 2006, s. 278; Gerrig & Zimbardo, 2012, s. 391). O nedenle hacılık vasfını koruma noktasında kaygı düzeyinin belli düzeyde tutulmasının, istenilen sonuca ulaşma açısından daha işlevsel olacağı düşünülebilir. Bu bağlamda haccın, dinî yaşayışla ilgili kaygı düzeyini belli bir seviyede tutarak, bireyin dinî hayatına dinamizm kazandıracağı öne sürülebilir.

Hac ibadetinin bazı tutum ve davranış değişikliklerine yol açtığı da görülmektedir. Mesela hacıların %4.3'ü abdestli gezme alışkanlığı kazandıklarını ifade etmişlerdir. Karaca (2015) da hac sonrası bazı tutum ve davranış değişiklikleri bildirmiştir. Çalışmada öne çıkan değişiklikler hac dönüşü ibadete daha fazla dikkat etme, ölüme daha fazla hazırlık yapma, kul hakkına daha fazla riayet etme, daha çok iyilik yapma, komşularla daha iyi geçinme ve dünya malına daha az değer verme şeklindedir. Koç'un (2013b, s. 71) çalışmasında ise hacıların gıybet, israf, kötü zan, dünyevileşme, öfkelenme, yalan söyleme, sabırsızlık, hoşgörüsüzlük ve sözünde durmama gibi tutum ve davranışlardan uzaklaştıkları, Kur'an ve kitap okuma, zikir çekme, az uyuma, kaza namazı kılma, abdestli olma, dinî sohbetlere katılma, dinî hizmetlerde bulunma, düzenli ibadet etme, zekât/sadaka verme, cemaatle namaz kılma, sabırlı olma, akraba ziyareti ve teheccüte kalkma gibi kazanımlar edindikleri belirtilmektedir.

Bu cevaplar dışında hacılar, Allah'a verdikleri sözü tutmaya çalıştıklarını (%2.2), insanın yaşamında yalnız, dünya hayatına ve maddiyata gereğinden fazla değer vermenin ise gereksiz olduğunu anladıklarını (%2.2),

ayrıca hacda ölümü ve ölüm sonrasını hatırlatan ritüeller sebebiyle hareketlerine daha çok dikkat ettiklerini (%2.2) ifade etmişlerdir.

Verilen cevaplar topyekün değerlendirildiğinde, bireyin yaşadığı bu değişikliklerin bazılarının iç, bazılarının ise dış kaynaklı olduğu görülmektedir. Dış kaynaklı değişimin genel itibariyle bireyin hacdan döndükten sonra toplumun, kendisinden beklentilerinin değişeceğini düşünmesinden mütevellit; iç kaynaklı değişimin ise bireyin inanç dünyasında yaşadığı bir iç hesaplaşma ve çatışma süreciyle ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Mesela hac sonrası kazanılan hacılık sıfatının, bireye toplum içinde yeni ve öncekine göre daha yüksek bir statü sunduğu, bu statünün ise toplumun bazı talep ve beklentilerini beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu talep ve beklentiler çerçevesinde oluşan toplumsal rollere uygun hareket edilmesi gerektiği düşüncesi, bireyde birtakım davranış değişikliklerine yol açabilir. Kendine verilen toplumsal rolün farkına vararak ona uygun davranma çabası oluşabilir. Burada dine doğru bir güdülenmenin olduğu, bununla birlikte bu güdülenmenin daha çok dış kaynaklı olduğu ifade edilebilir. Hacıyı değişime iten unsur, kendi iç dinamiklerinden ziyade toplumun beklentileridir. İç kaynaklı güdülenmede ise hac vesilesiyle geçmiş günahların silindiği ve hacının yeni hayatında bu günahlara tekrar bulaşmak istememe düşüncesinden hareketle mensubu olduğu dinde bir yoğunlaşmanın yaşanacağı düşünülebilir. Ayrıca hacda yakalanan manevî atmosferin hac sonrasında sürdürülmek istenmesi de bu durumun ortaya çıkmasında etkili olabilir. Hacdan sonra dine daha çok ilgi duyulabilir ve hacının hayatında daha çok yer verilebilir. Bu yöneliş bireyin (varsa) alkol kullanma, yasaklanan cinsellik gibi dinin yapılmamasını emrettiği birçok davranıştan uzaklaşmasını ya da namaz kılmak, diğer insanlara yardım etmek gibi dinin yapılmasını istediği birçok davranışı kazanmasını sağlamak suretiyle birey için ciddi bir değişimi sağlayabilir. Burada günahlardan kaçınmak suretiyle gerçekleşen dindarlaşmada iç kaynaklı bir motivasyonun kullanıldığı söylenebilir. Değişim, toplumun beklentilerinden daha çok bireyin kendi istediği için gerçekleşmiştir. Bireyin hac sonrası yaşantısında, toplumun baskısını ve yaptırım gücünü hissetmediği ya da daha az hissedeceği bir ortamda yaşamaya başlaması muhtemeldir. Şayet böyle bir durum gerçekleşirse bireyin eski tutum ve davranışlarına dönme ya da var olan tutum ve davranışların ortadan kalkma olasılığı daha yüksek olacaktır. Çünkü yaşanan değişim bireyin kendi içinde olmaktan ziyade dış kaynaklıdır. Davranışı değiştiren çevre faktörü ortadan kalktığında davranışın eski haline dönmesi beklenir. Dolayısıyla iç kaynaklı gerçekleşen değişimlerin daha uzun süreli, dayanıklı ve kalıcı olacağı düşünülebilir. Çünkü bu tarz bir

değişimin çevresel etmenlerden daha az etkileneceği, bu değişimde daha çok bireyin yaşadığı içsel süreçlerin etkili olacağı öne sürülebilir. Değişim iç ya da dış kaynaklı olsun, hacının hac sonrası yaşantısında dinî yaşayışına daha çok dikkat edeceği söylenebilir.

b. Hacdan Sonra Aile ve Yakın Çevrenin Tavrı ve Beklentilerindeki Değişiklikler ile İlgili Bulgular

Hacdan döndükten sonra, hacının ailesi ve yakın çevresinin tavır ve beklentilerindeki değişiklikler ile ilgili bulgular Tablo 15'te sunulmuştur.

Tablo 15: *Hacdan Sonra Aile ve Yakın Çevrenin Tavrı ve Beklentilerindeki Değişiklikler*

Değişiklikler	n	%
İnsanların gözünde saygınlığının ve ağırlığının artması	26	60.5
Hacılığı taşıması için davranışlarında daha dikkatli olmasının istenmesi	12	27.9
Genç yaşta hacca gitmenin doğru olmadığı düşüncesi	3	7.0
Hac yapmanın gereksiz olduğunu düşünme	2	4.6

Hacdan sonra insanların gözünde saygınlığının ve ağırlığının arttığını ifade edenlerin oranı %60.5'tir. Bunun sebebi, hacıların kutsal mekânlarda dinî açıdan önemli ve zor bir görevi ifa etmeleri sebebiyle, insanların nazarında daha çok saygıya layık olması gerektiği düşüncesi olabilir. Bu durum bazı ritüellere de yansımaktadır. Mesela hacdan gelen kişinin -Kâbe, Hacerü'l-Esved vb. kutsal mekânlara dokunmasından mütevellit- eli yerine avuç içi öpülebilmektedir. İnsanlar, kutsal kabul edilen topraklara giderek hac ibadetini yerine getiren ve hacı kimliğini kazanan insanlara, geçmişe kıyasla daha yumuşak ve saygılı şekilde davranabilmektedir. O halde hacılık vasfı, toplum nazarında hürmet gören bir sıfat olarak değerlendirilebilir. Birey hac ibadeti sonrası kazandığı hacı sıfatıyla birlikte toplum içinde yeni ve öncekinden daha yüksek bir statüye sahip olmakta, bu statünün beraberinde getirdiği rollere de kendini adapte etmeye çalışmaktadır.

“Hacılığı taşımam için davranışlarımda daha dikkatli olmamı istediler” diyenlerin oranı %27.9'dur. İnsanların, hacca giden bireylerden beklentileri artmaktadır. Çünkü onlara göre hacı Kâbe'yi görmüştür, peygamberin huzuruna çıkmıştır, ulvî bir görevi başarıyla yerine getirmiştir. O yüzden bazı davranışlarına dikkat etmesi gerekir. Halk arasında buna “hacı tutmak” da denmiştir. İnsanlar, hacdan gelen bireyin sahip olduğu bütün sıfatların önüne hacılık sıfatını yerleştirmekte, bundan dolayı da bazı beklentiler içine girmektedirler. Dolayısıyla hacılığın korunması noktasında toplumsal bir refleks oluştuğu, hacıların da bu bağlamda davranışlarında daha hassas

olmaya çalıştıkları söylenebilir.

Katılımcılardan %7'si, genç yaşta hacca gidilmemesi gerektiği tepkisiyle karşılaşmıştır. Türk kültüründe hacca genç yaşta gidilmemesi gerektiğine, ilerleyen yaşlarda gitmenin daha uygun olduğuna dair yaygın bir kanaat mevcuttur. Bunun sebebi, hacca giden insanın, hacdan döndükten sonra hacılık sıfatına yakışır bir şekilde yaşaması gerektiği düşüncesidir. Genç yaşta hacca giden insanların da önlerinde uzun bir hayat olduğu düşüncesiyle bazı insanlar, bu gençlerin hacılık vasfını korumada sıkıntı çekeceklerini düşünmekte, bu nedenle de erken yaşta hacca gitmelerini eleştirmektedirler. Böyle bir düşünce tarzı, erken yaşta hacca giden hacıları üzebilmektedir. Dolayısıyla haccı tutma endişesinin bu cevapta da devreye girdiği söylenebilir.

Hacılara hac yapmalarının gereksiz olduğunu belirtenler (%4.6) olmuştur. Hacılara bu görüşü telkin edenlerin temel gerekçesi ise haccın birincil özelliği olan ibadet olma vasfının günümüzde geri plana itilerek bir turizm sektörü haline gelmesi ve bu ibadetin kutsal toprakların bulunduğu ülkenin ekonomisini canlı tutmaktan başka bir işe yaramaması olarak gösterilmiştir. Hacılar, bu düşünce ve yaklaşımın kendilerini üzdüğünü ifade etmiştir.

Sonuç itibariyle, hacdan döndükten sonra bireyin yakın çevresinin belli talep ve beklentileri olduğu, bireyin bu talep ve beklentiler çerçevesinde oluşan toplumsal rollere uygun hareket etmesi gerektiğini düşündükleri görülmektedir. Hacıların bu soruya verdikleri cevaplar, yakın çevrelerinin bu konuda toplumsal bir baskı oluşturmak suretiyle kendilerinde dış kaynaklı bir tutum ve davranış değişikliğine yol açtığını göstermektedir.

E. Bir Hacı Tiplemesi Denemesi

Araştırmada, hacıların yapılan mülakatlarda öne çıkan cevaplar göz önünde bulundurulduğunda, hac ibadeti bağlamında bazı hacı tiplerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tiplerin, birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı, hatta bazı hacılık tiplerinin iç içe geçmiş olduğu söylenebilir. Ayrıca bir hacıda birden fazla hacılık tipinin öne çıkması da muhtemeldir. Bu tiplene ortaya konurken, hac ibadetinin altında yatan temel güdülerden hareket edilmiştir.

Mülakatlarda öne çıkan ilk tip “tevbekâr hacılık”tır. Bu hacılar için hac ibadeti, bir nevi tövbe anlamı taşımaktadır. Hac ibadetini yerine getiren kişi yeni bir hayata başlamakta, bu nedenle de hac ibadetini ikinci bir şans olarak görmektedir. Bu kişiler için tövbe durumu, özellikle Arafat vakfesi ve şeytan taşlama ibadetlerinde doruğa çıkmaktadır. Arafat'ın, Hz. Âdem ve Hz.

Havva'nın tövbelerinin kabul edildiği mekân olarak görülmesi, şeytan taşlama ibadetinin ise bir nevi işlenen günahlardan pişmanlık duyularak bir daha bu günahların yapılmayacağına dair söz verme olarak algılanması, hacıları tövbeye yönlendirmektedir. Bu tipteki insanlar, hac ibadetiyle birlikte bütün günahlarının affolunacağına derinden inanmakta, ülkelerine döndüklerinde temiz bir sayfa açarak, Hz. Peygamberin ifadesinden hareketle analarından doğdukları günkü gibi yeni bir hayata başlayacaklarını düşünmektedirler. Bu açıdan bakıldığında, bu kişilerin yaptığı tövbe "ömürde bir defa yapılan tövbe" olarak değerlendirilebilir (Yapıcı, 1997, s. 203). O nedenle bu bireyler için hac ibadeti, hayatlarında bir dönüm noktası olabilmektedir. Sonuç olarak tevbekâr hacıların içten içe güçlü bir dinsel değişim yaşadığı, diğer bir ifadeyle kendi dininde dindarlaştığı söylenebilir. Ayrıca bu hacıların, hac ibadetini yerine getirmelerinin altında yatan temel motivasyonun suçluluk ve günahkârlık duygusu olduğu öne sürülebilir.

İkinci olarak göze çarpan tip, "ölümü ve ötesini tecrübe eden hacılık" olarak isimlendirilebilir. Bu insanlar, hac boyunca ölümü ve ölüm ötesini hatırlamaktadırlar. Hacdaki birçok ibadet, onlara ölümü ve öldükten sonraki dirilişle beraber hesaba çekilme sürecini düşündürmektedir. Hac ibadetinin başlamasıyla birlikte ölümü ve ötesini tecrübe etme düşüncesi, hacılarda hâkim duruma geçmektedir. Onlar için ihram, öldükten sonra giyilen kefeni ifade eder. Aynı şekilde Arafat vakfesi, İslâm'daki ahiret inancında yer alan ve bütün insanların öldükten sonra bir araya geleceği düşüncesine dayanan mahşer yerini hatırlatır. Buradaki ve Müzdelife'deki bekleyiş, bir nevi Allah'ın huzuruna çıkma ve yaptıklarıyla yüzleşmedir. Bu da kişiye öldükten sonra hesaba çekilme duygusunu yaşatır. Bu düşünce tarzının, bireyin hacdan sonraki yaşamını da etkileyeceği söylenebilir. Zira hacı, bu tecrübesiyle dünya hayatının sonlu olduğunu görmüş ve yaptıklarından hesaba çekileceğini anlamıştır. Bu nedenle de hayatını, yaşadığı bu tecrübeye uygun bir şekilde düzenleme gayretine gireceği öne sürülebilir.

Bir başka tip içinse "kuralcı hacılık" tabiri kullanılabilir. Bu kişilerin, haccın duygusal boyutundan ziyade yükümlülük tarafını öne çıkardıkları görülmektedir. Onlar için hac, yapılması gereken bir sorumluluktur ve hayatta bir kere de olsa yerine getirilmelidir. Kuralcı hacılar, ibadetlerin uygulamasında uyulması gereken kuralları harfiyen yerine getirirler. Hatta yapılmasında zorunluluk bulunmayan; ancak sürekli uygulanagelen kabulleri de titizlikle gerçekleştirirler. Tüm bunlarla birlikte, onların duygusal açıdan hiçbir şey hissetmediklerini söylemek doğru olmayacaktır. Onların da hac ibadeti içerisinde duygu yoğunluğu yaşadığı zamanlar vardır; ancak onlar için öncelikli ve önemli olan duygusallıktan ziyade bu ibadetin

kurallara uygun bir şekilde yerine getirilmesi ve mükellefiyetin ortadan kalkmasıdır. Dolayısıyla burada haccın temel güdüsünün, inanılan varlığın emirlerini bir ödev bilinciyle yerine getirmek olduğu söylenebilir.

Hac ibadetinde göze çarpan tiplerden bir diğeri “münzevî hacılık”tır. Bu tip, hac ibadeti süresince içsel bir hesaplaşma yaşar. Hacdən önceki hayatında yaptığı davranışları, hayatın anlamını, neden burada olduğunu vb. soruları hac boyunca kendisine sorar ve içinde bulunduğu durumu muhasebe eder. Münzevî hacı, sürekli Allah’ı düşünmekle meşguldür. Özellikle Kâbe’yi seyrederken onun kudreti, kendisinin ise acziyeti aklına gelir. Çünkü onun gözünde Kâbe, Allah’ın evidir ve oraya tecelli etmiştir, bir nevi kutsalın tezahürü gerçekleşmiştir. Münzevî hacı, sürekli düşünme halindedir ve bunu yaparken de yalnız kalmak ister. Her ne kadar hac ibadetinde bu durum fizikî olarak mümkün görünmese de o, diğeri insanlardan kendini soyutlayarak zihnini tek başına bırakmayı başarır. Bir nevi Hz. Peygamberin risaletinden önce tecrübe ettiği inzivaya çekilme halini, kalabalık içinde tecrübe eder. Hac ibadeti boyunca sürekli ibadetle meşgul olunması, bireyin zihinsel olarak Rabbiyle baş başa kalmasını sağlamaktadır. Kâbe’yi seyrederken, tavaf ederken, sa’y yaparken, Arafat’ta ve Müzdelife’de beklerken, şeytan taşlarken birey, içinde bulunduğu ruh halini ve yaptığı ibadetin sembolik anlamını müşahede etmektedir.

Bir diğeri hacılık tipi ise “empatik hacılık”tır. Empatik hacı, hac boyunca gerçekleştirilen ibadetlerin sembolik anlamlarını bizzat hissetmekte ve yaşamaktadır. Mesela sa’y ibadetini gerçekleştirirken, Hz. Hacer’in yaşamış olduğu telaşı ve mutluluğu düşünmekte, benzer duyguları kendisi de yaşamaktadır. Aynı şekilde şeytan taşlarken, Hz. İbrahim ve ailesinin şeytanla olan imtihanını aklına getirmekte, taşı atarken bu hissiyatla atmaktadır. Yani hacı, hacdaki sembolik ibadetlerin ortaya çıkmasına sebep olan kişilerin ilk elden yaşadıkları tecrübeye dayanarak empati kurmaya çalışmakta, onların yaşadıkları duyguları bizzat tecrübe etmek istemektedir. O halde diyebiliriz ki, hacdaki sembolik anlam yüklü olan ibadetler, bu hacılara, gerçekte bu ibadeti ilk yerine getirenlerle benzer duygu yoğunluğunu yaşatmaktadır.

Bunlardan farklı olarak “çekingen (dışgüdümlü) hacılık” tipleme de öne çıkmaktadır. Denilebilir ki bunların hac kararı almalarında, hac süresince ve hacdan sonraki hayatlarında hal ve hareketlerine dikkat etmelerinde öncelikli etken çevresel faktörler olmaktadır. Mesela birey, belli bir yaşa ulaştıktan sonra, çevresindeki insanlar ona hacca gitmesi gerektiği düşüncesini telkin edebilirler. Ya da bu insanların hac ibadetini yerine

getirmiş olmaları, bireyde bir baskı unsuru oluşturabilir. Aynı şekilde hac ibadetine karar verdikten sonra hacı aday, hayatında bazı radikal kararlar alabilmektedir. Mesela beş vakit namaza başlama, büyük günahlardan uzak durma vb. hususlar buna örnek olarak verilebilir. Çünkü hacı, etrafındaki insanların kendisine yöneltebilecekleri eleştirilerden endişe duymaktadır. Hac süresince de bu çekingenlik devam eder. Hacı, ibadetleri muntazam bir şekilde yerine getirerek bir nevi etrafındakilere iyi bir hacı namzedi olduğunu göstermek ister. Hacdan döndükten sonra ise çevresindeki insanların ne düşündüğü ve hangi beklentiler içinde oldukları hacı için daha da önem kazanır. Hacılığa yakışmayacağını düşündüğü, toplumun hoş karşılamayacağı davranışlardan titizlikle uzak durmaya çalışır. Ayrıca toplumun beklentilerine de karşılık vermek ister. Mesela o zamana kadar vakit namazları için camiye gitme alışkanlığı bulunmayan bir hacı, bundan sonraki hayatında bunun bir gereklilik olduğunu, gitmediği zaman çevresindekiler tarafından kınanacağını düşünebilir. Bu bağlamda haccın temel güdüsünün, çevredeki insanların memnuniyeti olduğu görülmektedir. Bireyin hac öncesi ve sonrasında yaşadığı değişimlerin içsel olmaktan ziyade dışsal motivasyon kaynaklarına sahip olduğu söylenebilir.

“Dindaş (ümmetçi) hacılık” da farklı bir tip olarak değerlendirilebilir. Bunlar için hac, bütün dünya Müslümanlarının bir araya geldiği, aynı amacı ve duyguları paylaştığı bir ibadettir. Burada öncelikli olan Müslüman olmaktır. Dili, rengi, ırkı ne olursa olsun aynı amaç için kutsal topraklarda bir araya gelmek, bu hacıları çok mutlu etmektedir. Bununla birlikte dindaş hacının üzüldüğü bazı hususlar da olmaktadır. Mesela hac, ona göre bütün Müslüman ülkelerin yılda bir defa bir araya gelerek ortak kararlar aldıkları bir kongre olmalıdır. Bu şekilde, Müslüman ülkeler arasındaki iletişimsizlik, varsa dargınlık ortadan kalkacak, hep birlikte hareket edilecektir. Bir diğer husus da ortak bir İslâm eğitiminin verilmemesidir. Onlara göre bütün Müslümanları kapsayacak, hiçbirini dışarıda bırakmayacak bir eğitim sisteminin benimsenmesi şarttır. Aksi halde düşüncede ve uygulamadaki farklılıklar, Müslümanları birbirinden uzaklaştırabilmektedir.

Bir diğer hacılık da “yakınlaşan hacılık” olarak isimlendirilebilir. Bu hacılar, şimdiye kadar yaşamış oldukları zaman diliminden farklı olarak, hacda kendilerini Allah’a daha yakın hissetmektedirler. Onlar için Kâbe Allah’ın evi demek olduğundan, Beytullah’a her vardıklarında kendilerini O’nun yanında düşünmektedirler. Yaptıkları her harekette kendilerini daha yakından izlediğini tahayyül etmektedirler. Bu düşünce tarzı, hacının hac ibadeti süresince hal ve hareketlerine daha çok dikkat etmesine vesile olmaktadır. Çünkü hacı, dinî emirleri ve yasakları yerine getirmesinde temel

etken olan Rabbini yakından hissetmekte, bu durum da onun, yasaklanan davranışlara yönelmesinde caydırıcı etkide bulunmaktadır. Bu tip hacıların içsel bir motivasyona sahip olduğu görülmektedir. Yakınlaşan hacıların, münzevi hacılarınla birbirine benzer davranışlar sergiledikleri söylenebilir.

“Teslimiyetçi hacılık” da başka bir tip olarak değerlendirilebilir. Bu hacılar için öncelikli olan Allah’a kul olmak, O’nun emirlerine uymak ve ona uygun bir şekilde hareket etmektir. Hac ibadeti boyunca haramlarla beraber yasaklanan bazı helâl davranışlar, sırf Allah istediği için, üzerinde düşünmeksizin bu hacıların tarafından yerine getirilmektedir. Bu tutum, bireydeki kulluk bilincini ve Allah’a olan teslimiyeti doruğa çıkarmaktadır. Herhangi bir şart veya koşul aranmadan, yalnızca Allah’ın istemesi sebebiyle günlük hayatta helâl olan bazı davranışları terk etmek, bireye ayrı bir haz vermektedir. Çünkü birey, bu davranışı sergileyerek Allah’a teslimiyetini ifade etmekte, O’na duyduğu güven neticesinde de böyle bir tavrın içine girmektedir.

Sonuç

Araştırmada hacılarınla yapılan mülakatlardan elde edilen bütün bu bulgular çerçevesinde, hac ibadeti bireyin yaşamını çeşitli şekillerde etkilediği görülmektedir. Ortaya çıkan sonuçlar, genel ilkeler halinde şu şekilde özetlenebilir:

1. Hacılar, psiko-sosyal açıdan farklı beklentiler içerisinde bulunarak (Allah’ın emrini yerine getirme, kutsal toprakları görme, Allah’ın rızasını kazanma vb.) hacca gitmeye karar vermektedirler. Dolayısıyla hac ibadeti yerine getirme isteğinin altında yatan temel motivasyonlar değişmektedir.

2. Hacı adayları, hac ibadeti öncesinde helalleşme ve hacla ilgili kitaplar okuma gibi birtakım hazırlıklar yapmaktadır.

3. Hac ibadeti, bireyde derin ve köklü etkiler meydana getirebilmekte (mesela hacılık rolünün yüklediği sorumlulukları taşımak için insanî ilişkilerine daha çok dikkat etme, dinini daha çok yaşamaya ve öğrenmeye çalışma, ibadetlerini daha hassas ve şuurlu bir şekilde yapma, günahların affolunduğu düşüncesiyle bir daha günah işleyerek kirlenmemeye gayret etme, hacılığını koruyup koruyamayacağı endişesine kapılma, abdestli gezme alışkanlığı kazanma, maddiyata gereğinden fazla değer vermenin anlamsız olduğunu idrak etme, hacda ölümü ve ölüm ötesini tefekkür etme sebebiyle davranışlarına daha çok dikkat etme gibi), bireyin değişimini ve kendini yeniden keşfetmesini sağlayabilmektedir. Bu etkiler iç ya da dış kaynaklı olabilmektedir. Haccın başlamasıyla birlikte birey, bir bakıma dünya dışı bir düzene ayak uydurduğunu hissetmekte ve bunun etkilerini

duymaktadır. Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkân tanıyan önemli bir fırsat haline gelmektedir.

4. Hacdaki bazı ibadetler, hacılara ölümü ve ölüm ötesini hatırlatmaktadır. Hacılar tarafından ihramın kefene benzetilmesi ve ölüm sonrası yeniden dirilme ile ilişkilendirilmesi, Arafat vakfesinin mahşer meydanı olarak telakki edilmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.

5. Hac süresince yaşanan tecrübeler, bireyi tövbeye yöneltmektedir. Hacıların ihram, vakfe, şeytan taşlama ve tavaf ibadetlerine yönelik sorulara Allah'tan af dileme, günahlardan arınma, temizlendiğini ve bağışlandığını hissetme, günahlardan kurtulmanın sevinciyle manevî bir hafiflik yaşama, annesinden doğduğu günkü gibi günahsız olma, kendini yeniden dünyaya gelmiş ve yeni bir hayata başlamış gibi hissetme şeklinde verdikleri cevaplar, hac esnasında bir tövbe yaşantısının gerçekleştiğini göstermektedir.

6. Hacda yerine getirilen ibadetlerin arka planındaki sembolik anlamlarla, hacıların bu ibadetleri yerine getirirken neler hissettiklerine dair verdikleri cevaplar paralellik göstermektedir. Dolayısıyla hacdaki sembolik ifadelerin hacı adayının iç dünyasında karşılık bulduğu söylenebilir.

7. Hac ibadetine ait mekânlar, İslâm tarihinde yer etmiş figürlerin yaşantıları ve hatıralarıyla yakından ilişkilidir. Bu hatıralar dinî bilinci daha kolay bir şekilde güdülemekte ve yapılan ibadete yoğunlaşmayı kolaylaştırmaktadır. Sembolik anlam yüklü olan ibadetler (özellikle sa'y ibadeti), hacılara, gerçekte bu ibadeti ilk yerine getirenlerle benzer duyguları yaşatmaktadır. Hacı adayı, özellikle sa'y esnasında Hz. Hacer'in yaşadığı tecrübeyi ve ruh dünyasını tasavvur etmek suretiyle empati kurmaya çalışmaktadır.

8. Hacı, kutsal topraklarda kendini Allah'a daha yakın hissetmektedir. Örneğin Kâbe'nin Allah'ın evi olduğu düşüncesi, hac ibadetinin gerçekleştirildiği mekânların kutsal topraklar olarak ifade edilmesi, bu yerlerde kutsalın tezahür ettiği hissini artırmakta, bu his de bireyi hem maddî hem de manevî olarak Allah'a yaklaştırmaktadır.

9. Hacıların en çok etkilendikleri ibadet tavaf ve Arafat vakfesidir. Tavafta Kâbe'ye, dolaylı olarak Allah'a yakın olma hissi, Arafat'ın ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan beri tövbe mekânı olması ve mahşeri andırması hacıların nazarında bu ibadetleri öne çıkarmaktadır. Ayrıca bu iki ibadet esnasında kalabalıkla birlikte manevî bir atmosferin oluşması ve bunların haccin en önemli iki rüknü olarak değerlendirilmesi, bahsi geçen cevapların verilmesinde etkili olmuş olabilir.

10. Zemzem; şifa verici, mucizevî ve diğer sulardan ayrılan yönleri ön plana çıkarılmak suretiyle hacılar tarafından kutsallaştırılmaktadır.

11. Hac ibadeti, dinî tecrübenin ortaya çıkışını kolaylaştıracak birçok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Semboller, ritüeller, kalabalıklar, modern hayatın koşuşturmacasından ve meşguliyetlerinden kurtulup yalnızca ibadet ve tefekküre ayrılan zaman vb. faktörler bu açıdan değerlendirilebilir.

12. Hac ibadeti neticesinde, bireyin hem kendisinin hem de çevresindeki insanların hacılara yönelik beklentilerinde değişiklik olmakta, bu durum hacıda tutum ve davranış değişikliklerine yol açabilmektedir. Bu bağlamda toplum tarafından hacılık vasfı için biçilen rollerin, hac sonrası bireyin hayatını etkilediği söylenebilir.

13. Hacılık, toplum tarafından değer verilen bir sıfat olarak düşünülmektedir.

Öneriler

Bu çalışma, hac ibadetini yerine getirmiş bireyler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla katılımcılarla, hac tecrübelerinin üzerinden belli bir süre geçtikten sonra mülakat yapılmıştır. Haccın birey üzerindeki etkilerini daha net bir şekilde ortaya koyabilmek adına bu konuda boylamsal çalışmaların yapılması daha uygun olacaktır. Örnekleme hac öncesinde, esnasında ve sonrasında görüşme, katılımcılardaki değişimi ve yaşadıkları tecrübeleri daha iyi görmemizi sağlayacaktır. Ayrıca hac ibadetini anlamak ve hacılarla empati kurabilmek adına, araştırmacının hacca gitmiş ve hac ibadetlerini tecrübe etmiş olması, katılımcıların yaşamış oldukları tecrübeleri yorumlamasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSEKİ, A. H. (1993). *İslam dini: İtikat, ibadet ve ahlâk*. Ankara: Nur Yayınları.
- BAKHTIARI, M., ARANI, A. M., KARAMKHANI, M., KHUBESTANI, M. S., & MOHAMMADI, H. (2017). Investigating the relationship between hajj pilgrimage and mental health among Sharif University of Technology students. *Journal of Research on Religion & Health*, 3(2), 78-87.
- BAYYİĞİT, M. (1998). *Sosyo-kültürel yönleriyle Türkiye'de hac olayı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BIANCHI, R. R. (2004). *Guests of god: Pilgrimage and politics in the Islamic world*. New York: Oxford University Press.

- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. (1993). *Sahihu'l-Buhârî* (thk. Mustafâ Dib el-Buğa). I-IV, Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemame.
- CERTEL, H. (1994). Psikolojik yaklaşımla hac ibadeti. *Türk Yurdu*, 84, 14-20.
- CERTEL, H. (2003). Hacda strese yol açan sebepler. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 199-213.
- CLINGINGSMITH, D., Khwaja, A. I., & Kremer, M. (2009). Estimating the impact of the Hajj: Religion and tolerance in Islam's global gathering. *The Quarterly Journal of Economics*, 124 (3), 1133-1170.
- CÜCELOĞLU, D. (2006). *İnsan ve davranışı: Psikolojinin temel kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- DRANSART, P. (2004). Pilgrimage. In F. A. Salamone (Ed.), *The Encyclopedia of religious rites, rituals and festivals*. (pp. 327-331). New York: Routledge.
- ERBAŞ, A. (2002). İslam dışı dinlerde hac. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(5), 97-121.
- ERDOĞAN, M. (2005). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- GEÇİOĞLU, A. R. (2010). *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü*. Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- GEÇİOĞLU, A. R. (2016). Hac ibadetine psikolojik bir yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 219-243.
- GEÇİOĞLU, A. R. (2017). *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- GERRIG, R. J., & ZIMBARDO, P. G. (2012). *Psikoloji ve yaşam: Psikolojiye giriş* (G. Sart, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- GESLER, W. (1996). Lourdes: Healing in a place of pilgrimage. *Health & Place*, 2(2), 95-105.
- HOOD, R. W., Jr. (1995). The facilitation of religious experience. In R. W. Hood Jr. (Ed.), *Handbook of Religious Experience* (pp. 568-597). Birmingham, AL: Religious Education Press.
- HÖKELEKLİ, H., (2005), *Din psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları.
- HUFFORD, J. D. (1985). Ste. Anne de Beaupré: Roman Catholic pilgrimage and healing. *Western Folklore*, 44(3), 194-207.
- KARACA, F. (2015). Psikolojik perspektiften hac. M. Sülün (Ed.), *Bütün yönleriyle hac içinde* (s. 225-246). İstanbul: Ensar Neşriyat.
-

- KARAMAN, H. (2006). *İslâm'ın ışığında günün meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- KAYIKLIK, H. (2005). Bireysel yaşamda dinsel değişim. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 5-23.
- KELEŞ, N. O. (2015). *Türk dindarlığında hac algısı: Batı Akdeniz bölgesi örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- KOÇ, M. (2013a). Hac psikolojisi - I: İngiltereli Türk diaspora hacıları üzerine nitel bir durum çalışması. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(27), 49-74.
- KOÇ, M. (2013b). Hac psikolojisi - II: İngiltereli Türk diaspora hacıları üzerine nitel bir durum çalışması. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 193-222.
- KÖKSAL, M. A. (2004). *Peygamberler tarihi I*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- KÜÇÜK, A. (1992). Beytü'l-ma'mûr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. VI, ss. 94-95). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- MAHESHWARI, S., & SINGH, P. (2009). Psychological well-being and pilgrimage: Religiosity, happiness and life satisfaction of Ardh-Kumbh Mela pilgrims (Kalpvasis) at Prayag, India. *Asian Journal of Social Psychology*, 12(4), 285-292.
- MASLOW, A. (1996). *Dinler, değerler, doruk deneyimler* (H. K. Sönmez, Çev.). İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbü'rî. (1981). *Sahîhu Müslim* (neşr. Muhammed Fuad Abdülbaki). İstanbul: Baki Yayınları.
- NOTERMANS, C. D. (2007). Loss and healing: A Marian pilgrimage in secular Dutch society. *Ethnology*, 46(3), 217-234.
- PALOUTZIAN, R. F. (1996). *Invitation to the psychology of religion* (2nd ed.). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- PANDYA, S. (2015). Pilgrimage and devotion to the divine mother: Mental wellbeing of devotees of Mata Vaishno Devi. *Mental Health, Religion & Culture*, 18(9), 726-737.
- PAWLIKOWSKI, J., WIECHETEK, M., SAK, J., & JAROSZ, M. (2015). Beliefs in miraculous healings, religiosity and meaning in life. *Religions*, 6(3), 1113-1124.
- PERRIAM, G. (2015). Sacred spaces, healing places: Therapeutic landscapes of spiritual significance. *The Journal of Medical Humanities*, 36(1), 19-

33.

- REICHER, S. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182-208). Oxford: Blackwell.
- ŞAHİN, H. (2006). *Toplumsal ilişkiler açısından hac ibadetinin analizi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- ŞEN, N. (2003). *Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- TEWARI, S., KHAN, S., HOPKINS, N., SRINIVASAN, N., & REICHER, S. (2012). Participation in mass gatherings can benefit well-being: Longitudinal and control data from a North Indian Hindu pilgrimage event. *PLOS ONE*, 7(10): e47291.
- WARFIELD, H. A., BAKER, S. B., & FOXX, S. B. P. (2014). The therapeutic value of pilgrimage: A grounded theory study. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(8), 860-875.
- WILLIAMS, A. (2010). Spiritual therapeutic landscapes and healing: A case study of St. Anne de Beaupre, Quebec, Canada. *Social Science & Medicine*, 70(10), 1633-1640.
- YALÇINKAYA, E. (2011). *Hac psikolojisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- YAPICI, A. (1997). *İslâm'da tövbe ve dinî yaşayıştaki rolü*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- YILMAZ, S. (2018). Umre ibadetinin hayatın anlamı ve umutsuzlukla ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(1), 543-570.

THE EFFECTS OF ISLAMIC PILGRIMAGE ON INDIVIDUAL RELIGIOUS LIFE: A TYPING ATTEMPT*

© Ahmet Rifat GEÇİOĞLU^a

Extended Abstract

Worships in the life of a religious individual has important functions. Worships provide that the relationship between individual and his/her religion remains constant, and helps the individual to organize and maintain his/her life according to religious orders and prohibitions. It can be argued that the Islamic pilgrimage (hajj) affects the individual in a stronger way in terms of religion because of some of the features that contains in itself and makes it different from other worships. It can be evaluated from this point of view that hajj is performed once in a lifetime, combines financial and physical necessities, and is experienced less frequently but in a more intense spiritual atmosphere compared to other worships.

In today's world, it is seen that the individual has difficulty in allocating sufficient time for his faith and religious life. Hajj can be said to offer this sufficient time to the individual. Modern man, sometimes wants to move away from the fast life brought by modernity, set aside time for and be alone with himself/herself. For this reason, hajj can be an invaluable opportunity for modern individual who did not have time to make an internal reckoning by being alone in his/her daily life or who did not have an intellectual infrastructure for this internal reckoning. Moreover, it can be stated that the prohibition of some behaviors during the hajj which are considered as halal in daily life allows the pilgrim (hajji) candidate to go beyond his/her stereotyped lifestyle. The prohibition of harm to living beings, and the prohibition of sexuality can be evaluated in this context. Throughout the hajj,

* This article has been derived from the author's master thesis entitled "The effects of pilgrimage on individual life".

^a Res. Asst., Çukurova University Theology Faculty, ahmetrifat@hotmail.com

the individual controls the negative behaviors he has done before, and he/she can reflect this attitude and effort to his/her life after the hajj.

In the present study, it has been tried to reveal that what are the effects of hajj on individual's religious life. For this purpose, interviews were conducted with a total of 50 hajji (27 women, 23 men) in Adana.

As a result of the interviews conducted, it is determined that the hajjis decided to go on hajj with different expectations from the psycho-social perspective. Among the main motivations that pushed the participants to decide to go on the hajj, answers "to fulfill God's command" and "see the holy places" were more prominent. In addition, among the preparations made before going to hajj, answers "giving blessings to each other" and "reading books about hajj" were more preferred.

Considering the findings about the experience of hajj, it is determined that hajj evokes death and life after death, and is thought as repentance in the context of purification from sin. The hajjis gave answers referring to death and afterdeath life about what they felt when they entered the ihrām. In the answers to what is felt in 'Arafāt, with reference to Adam and Eve's experience, repentance, ask for forgiveness, and purification from sin were highlighted by the participants. They also stated that they experienced some kind of the judgement day while fulfilling the waqfa of 'Arafāt. What is felt when jamarāt is stoned is "inhibiting the bad desires of the nafs", "purification from sin", and "emphatizing considering the experience of Abraham and his family with the devil". As the hajjis perform tawaf, they stated that they "experience the feeling of forgiveness", "keep away from the worldly things", "think the tawafs which Prophet Muhammad and his companions (sahabah) made", and "join the rotation in the universe". When performing the sa'i they reminded Hagar's searching for water for his son. When exiting the ihrām they expressed that they "felt a spiritual lightness with the joy of getting rid of sin", "felt as if reborn without sins", and "were happy due to completely performing Hajj". As looking at the hajjis' expressions about Zamzam it is understood that this water is considered sacred by hajjis and sanctified. The most influential worships on the hajjis was the tawaf and waqfa of Arafāt.

The hajj directs the individual to religious experience or facilitates it thanks to a number of features within it (e.g. holy time, holy place, symbols, rituals, moving in concert with a tremendous crowd, a time frame devoted only to worship). Hajj leads to both ordinary experience that every person can experience in their lives and extraordinary experience which is unique and

exceptional. While extraordinary experiences are more individual and rare, ordinary experiences have more general characteristics and are seen more frequently.

It is observed that some changes in individuals' religious life after the hajj, they become more religious, and expectations of people around them change in the direction of paying more attention to religious life. In addition, paying more attention to relations with people, showing more effort to live their religion, performing worships in a more sensitive and conscious way, endeavoring not to sin again, preserving the hajj, and thinking that they gain prestige in the eyes of people after hajj are other issues that stand out.

It is seen that some of the changes experienced by the individual after the hajj are internal and some of them are external. It can be thought that the internal changes will be longer, more durable and more lasting. Because it can be argued that this kind of change will be less affected by environmental factors, and the internal processes in which the individual experiences will be more effective in internal change.

At the end of this article a hajji typology which is consisting 9 categories was developed with reference to the answers given in the interviews.

Keywords: The psychology of religion, Islamic pilgrimage, religious experience, religious conversion, repentance.

